

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії**

**ВИВЧЕННЯ ТЕМИ
«УЧАСТЬ РОБІТНИКІВ У ЗДІЙСНЕННІ СУЦІЛЬНОЇ
КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА РОЗКУРКУЛЕННЯ В УСРР (1930-1933 рр.)»
У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ**

Кваліфікаційна робота студента групи

ІСм-24 ступінь вищої освіти магістр

спеціальності 014.03 Середня освіта

(Історія та громадянська освіта)

Боровика Артема Вікторовича

Керівник: д-р істор. наук, проф. каф. історії

Романець Н. Р.

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Боровик Артем Вікторович, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав і не одержував недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Боровик Артем

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	6
1.2. Структура джерельної бази.....	10
1.3. Методологія та методи дослідження.....	12
Висновки до 1 розділу.....	15
РОЗДІЛ 2. УЧАСТЬ РОБІТНИКІВ У ЗДІЙСНЕННІ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА РОЗКУРКУЛЕННЯ В УСРР (1930–1933 рр.).....	17
2.1. Ставлення робітників УСРР до суцільної колективізації та розкуркулення..	17
2.2. Залучення робітників до здійснення суцільної колективізації та розкуркулення.....	21
2.3. Роль робітників у формуванні сільських партосередків, сільрад, колгоспних та механізаторських кадрів.....	31
Висновки до 2 розділу.....	36
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «УЧАСТЬ РОБІТНИКІВ У ЗДІЙСНЕННІ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА РОЗКУРКУЛЕННЯ В УСРР (1930–1933 рр.)».....	38
3.1. Стан вивчення проблеми у шкільній практиці.....	38
3.2. Методика вивчення теми «Участь робітників у здійсненні суцільної колективізації та розкуркулення в УСРР (1930–1933 рр.)» засобами сучасної історичної освіти.....	41
Висновки до 3 розділу.....	51
ВИСНОВКИ.....	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	55

ВСТУП

Актуальність теми дослідження обумовлена необхідністю дослідження маловивченого аспекту радянської соціально-економічної політики, який має значний вплив на розуміння історії України XX ст. Вивчення цієї теми дозволяє осмислити взаємодію влади та суспільства в умовах екстремальних політичних та економічних трансформацій 1920-х–1930-х рр. Крім того, аналіз участі робітників у процесах колективізації і розкуркулення сприяє розвитку сучасної історичної науки, зокрема, історії робітничого класу УСРР та має практичну цінність для вдосконалення методики викладання історії в школі. Вивчення цієї проблематики допомагає формувати у старшокласників критичне ставлення до історичних фактів, розуміння соціальних наслідків репресивної політики і ціннісне ставлення до національної історичної спадщини.

Мета магістерської роботи полягає у тому, щоб на основі опрацювання історичних джерел, досягнень та здобутків історіографії, об'єктивно, комплексно охарактеризувати участь робітників у здійсненні суцільної колективізації та розкуркулення в УСРР (1930–1933 рр.) з можливістю подальшого використання опрацьованого матеріалу в шкільній історичній освіті.

Поставлена мета обумовлює такі **завдання** дослідження:

1. Охарактеризувати стан наукової розробки проблеми у вітчизняній і зарубіжній історіографії.
2. Виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу дослідження.
3. Розкрити методологічні засади та методи дослідження.
4. З'ясувати ставлення робітників УСРР до процесів суцільної колективізації та розкуркулення.
5. Дослідити залучення робітників до здійснення масової колективізації й кампанії розкуркулення.
6. Розкрити роль робітників у формуванні сільських партосередків, сільрад, колгоспних та механізаторських кадрів.

7. Визначити стан вивчення проблеми у шкільній практиці.
8. Розробити методичні рекомендації щодо вивчення окресленої теми в шкільному курсі історії

Об'єкт дослідження – процес навчання історії в старшій школі.

Предмет дослідження – вивчення теми «Участь робітників у здійсненні суцільної колективізації та розкуркулення в УСРР (1930–1933 рр.)» в шкільному курсі історії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період здійснення суцільної колективізації (1930 – 1933 рр.).

Географічні межі роботи окреслені територією УСРР у період 1930–1933 рр. відповідно до тодішнього адміністративно-територіального поділу.

Методи дослідження. Для аналізу джерельної бази, структури та особливостей залучення робітників застосовувалися загальнонаукові методи, зокрема класифікація, типологізація та порівняльний аналіз, що дозволило систематизувати фактичний матеріал і виділити ключові закономірності. Спеціально-історичні методи: синхроністично-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-системний та ретроспективний дали змогу простежити динаміку подій, порівняти процеси колективізації в різних регіонах УСРР, виявити причинно-наслідкові зв'язки та оцінити роль робітників у формуванні сільських партійних і колгоспних структур. Педагогічні методи: теоретичне узагальнення педагогічного досвіду та розробка змісту й методики навчальної роботи дозволили підготувати практичні рекомендації та конспект уроку для шкільного курсу історії, що забезпечує ефективне поєднання історичного аналізу з навчально-виховною діяльністю.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх безпосереднього використання в шкільному курсі історії та методичній роботі вчителів. Розроблений конспект уроку та методичні рекомендації сприяють підвищенню ефективності викладання, активному залученню учнів до аналізу історичних подій і формуванню критичного мислення. Матеріали дослідження можуть застосовуватися у позакласній роботі та проектній діяльності учнів, що

сприяє розвитку дослідницьких умінь і формуванню громадянської компетентності. Результати дослідження також можуть бути використані вчителями для підготовки до уроків, створення навчально-методичних посібників і тематичних зошитів для оцінювання навчальних досягнень учнів. Таким чином, результати роботи мають дидактичну, виховну та методичну цінність, забезпечуючи впровадження нового знання у структуру шкільної підготовки та підвищення якості викладання історії.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (76 позицій).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Проблема участі робітників у здійсненні суцільної колективізації та розкуркулення в УСРР (1930–1933 рр.) є частиною ширшого наукового поля, пов'язаного з вивченням сталінської модернізації, політики соціальної інженерії та репресивних практик радянської влади. Це питання знаходить відображення, передусім, у працях істориків, присвячених соціально-економічним трансформаціям радянського суспільства періоду сталінської «революції згори». У вітчизняній історіографії тема висвітлювалась фрагментарно, переважно як складова політики колективізації або соціальної історії 1930-х рр. Проте спеціального комплексного дослідження, зосередженого безпосередньо на ролі робітників як виконавців політики більшовицької влади на селі, досі не створено. Поділимо історіографію теми дослідження на такі підрозділи: радянська історіографія, сучасна українська та праці зарубіжних дослідників.

Для радянської історіографії 1930-х – 1950-х рр. були характерні догматизм, ідеологічне вихваляння колгоспно-радгоспної системи та замовчування Голодомору 1932–1933 рр., який замінювався терміном «тимчасові продовольчі труднощі». Публікації представлені працями економістів, агрономів та статистиків, що відображали партійно-державну позицію. Важливим внеском у вивчення аграрного сектору початку 1930-х рр. стала праця Н. Анісімова [7] і «Колгоспна виробнича енциклопедія» [32], які висвітлювали організацію виробництва, механізацію та технічну реконструкцію колгоспів, хоча й через призму офіційної ідеології.

В історіографії 1960-х – першої половини 1980-х рр. основна увага приділялася ролі КППС у розвитку колгоспного та радгоспного виробництва.

Дослідження обґрунтовували психологічну готовність селян до колективізації. Серед наукових розвідок цього періоду слід виокремити докторську дисертацію Г. Шарлая, в якій він висвітлював роль комуністичної партії у залученні промислових робітників до підготовки та здійснення колективізації сільського господарства Української РСР [71]. З другої половини 1980-х рр. під впливом гласності розпочалося критичне дослідження історії українського селянства та участі робітників у колективізації. Так, С. Кульчицький [37; 38] аналізує Голодомор і його наслідки.

Після здобуття Україною незалежності тема набула нового наукового осмислення. Значний внесок зробив С. Кульчицький, який у статті «Проблема колективізації сільського господарства в сталінській “революції згори”» аналізує політичну логіку сталінської модернізації та наголошує на насильницькому характері заходів [38]. На особливу увагу заслуговує стаття Д. Байкеніча, в якій досліджено процес розбудови мережі машинно-тракторних станцій та їхній вплив на життя українського селянства напередодні Голодомору. Автор висвітлює становище двадцятип’ятисячників, залучення їх до роботи на МТС [8].

Дослідження Н. Бем характеризують соціально-психологічні та політичні аспекти поведінки українського селянства у взаємодії з робітниками та інтелігенцією в період колективізації (1928–1933 рр.) [9; 10]. В. Васильєв у роботі «Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.)» аналізує стратегії опору селян і роль робітничого класу в його підтримці чи нейтралізації [12; 13].

Значну увагу науковцями приділено дослідженню кадрового забезпеченню сільськогосподарського виробництва та участі робітників у його організації. С. Білан у статті «Кадрове забезпечення сільськогосподарського виробництва у 30-х рр. XX ст.» аналізує структуру мобілізації та використання робітників у сільській місцевості [11].

Додатково до комплексних досліджень важливі регіональні та спеціалізовані роботи. Л. Гриневич у статті «Червона армія і українське суспільство під час кампанії ліквідації куркульства» аналізує соціальну

психологію і поведінку населення в період примусових перетворень [19]. Т. Дерев'янкін та С. Кульчицький С. у праці «Економічний розвиток Радянської України: 1917–1970» аналізують загальні економічні перетворення в Україні, включно з індустріалізацією та плановою модернізацією, і показують, як державні програми впливали на соціальну структуру та мобілізацію робітничого класу для аграрних реформ [20]. Л. Дещинський розглядає наслідки колективізації у контексті геноциду українського народу, підкреслюючи примусовий характер реформ і роль державних органів, у тому числі робітників, у їх реалізації [22].

В. Довгопол висвітлює роль робітників у роки соціалістичної індустріалізації, демонструючи, що робітничий клас став не лише об'єктом, а й інструментом державної політики [23]. Підтвердженням цьому є роботи П. Кравченка, який на прикладі новобудов аналізує соціально-політичні настрої робітників у 1920–1930-х рр., їхню готовність до участі у державних програмах і взаємодію з сільським населенням [36].

С. Дровозюк зосереджується на дослідженні поведінки сільських активістів, їхнього соціально-психологічного портрету та взаємодії з робітниками. Автор показує, як робітники виконували функцію мобілізаційного ресурсу для проведення колективізації, а також аналізує внутрішню мотивацію та соціальні конфлікти, що виникали під час реалізації аграрних реформ [24; 25].

О. Єрмак та Г. Касьянов досліджують механізми державного контролю і становлення сталінського тоталітарного режиму включно з ліквідацією куркульства як класу [27; 31]. Г. Капустян розглядає вплив влади на суспільно-політичні настрої селянства, що також дозволяє зрозуміти роль робітників у виконанні політичних завдань держави [30]. Г. Костюк та Б. Кравченко аналізують сталінізм та соціальні трансформації, підкреслюючи вплив державної політики на формування національної свідомості і поведінки робітників у період насильницької модернізації [34; 35].

Енциклопедичні та довідкові джерела, такі, як стаття В. Марочко «Двадцятип'ятитисячники», надають концентроване уявлення про механізми

залучення міського населення до аграрних перетворень [48]. Комплексні соціально-історичні дослідження представлені у монографії «Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.», де висвітлюються умови праці, побуту та харчування сільських і робітничих верств населення [69].

Регіональний аспект проблеми висвітлюють роботи І. Рибак, А. Матвєєва [61], В. Рубана [63] та С. Маркової, які базуються на місцевих архівних матеріалах і документально фіксують настрої, поведінку та соціальні трансформації селян і робітників у регіоні [44; 45; 46; 47].

О. Мовчан, М. Шитюк та О. Шишко досліджують участь пролетаріату та робітників промисловості й залізничного транспорту у виконанні державних завдань під час колективізації та розкуркулення [55; 72; 73]. К. Сидоров приділяє увагу діяльності машинно-тракторних станцій, які виступали інструментом мобілізації та контролю селян [65]. О. Стасюк аналізує 25-тисячників як «ударну» мобілізаційну групу під час геноциду українців [66].

Праці І. Шульги займають важливе місце у вивченні соціально-економічних процесів на селі в період колективізації. Автор аналізує умови життя та настрої селян Поділля в контексті аграрної політики радянської влади, висвітлює механізми примусу до вступу в колгоспи, а також наслідки розкуркулення для місцевого населення. Дослідження ґрунтується на архівних джерелах і спогадах очевидців, що надає роботі особливої документальної цінності [74; 75].

У зарубіжних дослідженнях проблеми колективізації та радянського села значна увага приділяється аналізу примусових соціально-економічних перетворень і наслідків Голодомору. Так, Е. Епплбаум у книзі «Червоний голод» розглядає участь різних соціальних груп у примусовому перетворенні села та загальну мобілізацію населення, хоча роль робітників у процесі колективізації висвітлюється лише фрагментарно [26]. Р. Конквест у праці «Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор» детально аналізує політичні та соціальні механізми колективізації, примусову мобілізацію селян та наслідки штучного

голоду, показуючи структуровану взаємодію держави, партійних органів і робітничого класу у реалізації аграрної політики [33].

Отже, стан наукової розробки проблеми участі робітників у колективізації та розкуркуленні в УСРР (1930–1933 рр.) характеризується фрагментарністю. Після здобуття незалежності дослідження почали зосереджуватися на соціально-психологічних, регіональних і політичних аспектах участі робітників як активного інструменту державної політики. Значну увагу приділяли ролі робітників у мобілізації селян, організації сільського виробництва та реалізації аграрних реформ, а також впливу цих процесів на соціальні трансформації та національну свідомість. Водночас питання комплексного вивчення ролі робітників та інтеграції цих знань у навчальний процес залишаються недостатньо розробленими, що створює перспективи для подальших досліджень.

1.2. Структура джерельної бази

Використані під час написання роботи джерела належать до писемних, які за формальною ознакою поділяються на опубліковані та неопубліковані. Зважаючи на специфіку дослідження, основний акцент зроблено на опублікованих збірниках документів та матеріалів, бо саме вони містять ключові директивні та діловодні джерела, необхідні для аналізу участі робітників у колективізації.

1. Директивні (нормативні) джерела. Ця категорія є фундаментальною, оскільки вона включає керівні політичні та нормативно-правові акти, що проголошували курс на суцільну колективізацію та визначали механізми мобілізації робітничого класу. Аналіз цих документів дозволяє реконструювати офіційну політику влади. До них належать постанови ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У та РНК СРСР/УСРР. Так, постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темпи колективізації й заходи допомоги держави колгоспному будівництву» свідчить про визначені партійним керівництвом швидкі темпи усупільнення, а постанова ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. «Про боротьбу з викривленнями партлінії в

колгоспному русі» – про намагання партійного керівництва перекласти відповідальність за здійснення форсовано колективізації на місцеві органи та «ворожі дії куркульства».

Важливими також є постанова Ради праці та оборони СРСР «Про організацію МТС» від 5 червня 1929 р., що закріплювала роль робітників у технічному забезпеченні колгоспів, та постанови VI з'їзду рад СРСР (березень 1931 р.), які стосувалися запровадження трудовня і посилення контролю над колгоспниками.

2. Діловодні джерела відображають практичну реалізацію політики на місцях і дозволяють аналізувати поведінку робітників та реакцію селянства. Діловодні джерела поділяються на:

- Звітні документи, до яких належать звітні записки, довідки, зведення. Наприклад, в інформаційному повідомленні окружного комітету КП(б)У «Про хід колективізації і ліквідації куркуля по Дніпропетровській окрузі» від 15 березня 1930 р. вміщено інформацію про рівень колективізації і кількість депортованих селянських господарств [5, с. 64];

- Інформаційно-аналітичні джерела – це ключові матеріали для розуміння соціально-психологічного контексту. Сюди входять огляди настроїв та спецповідомлення ДПУ. Наприклад, оперативне повідомлення інформсектору Дніпропетровського окружкому КП(б)У «Про настрої робітників у місті у зв'язку з ліквідацією куркульства» від 6 березня 1930 р. дає змогу оцінити внутрішню підтримку політики влади серед пролетаріату [5, с. 52]. Спецповідомлення ДПУ, опубліковані у збірниках «Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 рр.)» та «Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938», містять інформацію про повстанські настрої селянства що є свідченням наслідків політики примусу, в якій брали участь і робітники [3; 4, с. 258, 388].

Суттєво доповнюють картину суспільних настроїв архівні матеріали, зокрема справа з фондів Державного архіву Дніпропетровської області, що

містить інформаційні зведення Амурського-Нижньодніпровського райкому КП(б)У [1]. Цей масив документів фіксує безпосередню реакцію робітників заводів на ліквідацію куркульства як класу в 1930 році. Цінність джерела полягає в тому, що воно відображає спектр думок у великому промисловому районі, показуючи не лише офіційно схвалені резолюції, а й живі дискусії, сумніви та критичні висловлювання, що лунали в цехах під час обговорення репресивних заходів проти селянства.

3. Періодика. Важливою частиною джерельної бази є періодика – журнали та газети («Більшовик», «Комуніст», «Червоний шлях» тощо). Вони слугували головним інструментом ідеологічної пропаганди, створюючи єдиний наратив і мобілізуючи робітників, що вимагає критичного аналізу їхнього змісту.

Специфіка джерельної бази, що переважно складається з опублікованих партійних, радянських документів, документів ДПУ УСРР вимагає застосування критичного аналізу, оскільки ці джерела відображають позицію та цілі сталінського тоталітарного режиму.

Отже, проаналізована джерельна база дає можливість комплексно оцінити політику колективізації та участь у ній робітників. Директивні документи відтворюють офіційну позицію влади та механізми примусу, діловодні матеріали показують реальну практику на місцях і настрої населення, а періодика розкриває пропагандистський контекст. Сукупність цих джерел дозволяє реконструювати загальну картину подій, водночас потребуючи критичного підходу через їхню переважно офіційну та ідеологізовану природу.

1.3. Методологія та методи дослідження

Методологія та методи дослідження магістерської роботи базуються на комплексі підходів і принципів, які дозволяють всебічно і системно вивчати участь робітників у процесах суцільної колективізації та розкуркулення в УСРР у 1930–1933 роках. Дослідження охоплює не лише політичне керівництво процесом, а й соціальні практики, зокрема механізми мобілізації робітників,

їхню примусову участь у кампаніях проти селянства та трансформацію взаємин між містом і селом. Для цього застосовується міждисциплінарний підхід, який поєднує історичні, соціологічні та соціально-психологічні методи.

У роботі застосовується тоталітарний підхід, що розглядає сталінську державу як систему, у якій політичний контроль пронизує всі сфери життя. Такий підхід є критично важливим для розуміння участі робітників у колективізації та розкуркуленні не як вияву автономної ініціативи, а як функціонального елемента механізму примусу. Зокрема, дії робітників-активістів, наприклад, двадцятип'ятитисячників розглядаються як пряма імплементація жорстких директив, спущених єдиною владною вертикаллю партійних та державних органів, що підкреслює їхню роль як агентів примусу. Ця система також вимагала повного контролю над інформацією, коли засоби масової інформації створювали єдиний офіційний наратив про «класових ворогів» і «свідомих пролетарів», формуючи ідеологічне підґрунтя для мобілізації та легітимізуючи насильство.

Крім того, централізована система планування, що вимагала перевиконання планів, стимулювала систематичне спотворення даних та фальшування статистики, наприклад, щодо хлібозаготівель чи темпів колективізації, приховуючи реальні соціальні наслідки політики. Тому застосування тоталітарного підходу неминуче вимагає критичного читання документів, оскільки архівні матеріали сталінської доби не можуть сприйматися як об'єктивне відображення дійсності. Вони є продуктом пропаганди та звітності, що потребує глибокого аналізу для виявлення прихованої інформації та ідеологічної риторики.

Методологічну основу дослідження становить поєднання історико-системного, проблемно-хронологічного та історико-антропологічного підходів. Застосування останнього дає змогу розглянути робітників не лише як соціальну категорію, а як носіїв конкретних поведінкових моделей і моральних виборів у межах сталінської революції «згори». Порівняльний метод дозволяє зіставити дії

робітників різних регіонів, а структурно-функціональний – простежити роль партійних органів у спрямуванні їхньої діяльності.

Ключовим загальнонауковим інструментом став історико-системний метод, що дозволив розглядати колективізацію та участь робітників у ній як елементи ширшої соціально-політичної системи сталінської доби. Він забезпечує аналіз взаємозв'язків між централізованими політичними рішеннями та конкретними практиками на місцях. Одночасно обмеженість цього методу полягає у неможливості дослідити індивідуальний досвід окремих учасників процесу.

Для відтворення цілісної картини подій активно застосовувався історико-порівняльний метод, що дозволяє порівнювати регіональні особливості реалізації політики розкуркулення у різних областях, простежувати спільні риси у поведінці робітників та виявляти типологічні закономірності. Його недолік полягає в потребі значного масиву уніфікованих джерел. Проблемно-хронологічний метод забезпечив послідовне висвітлення розвитку подій у динаміці 1930–1933 років, що дозволило відтворити конкретні етапи участі робітників у реалізації політики влади. Обмеженість цього підходу полягає у складності виявлення структурних чинників та довготривалих наслідків.

Кількісний аналіз використовувався для обробки статистичних матеріалів щодо направлення робітників у села, виконання планів по вилученню зерна, масштабів виселення куркулів та інших показників. Цей метод забезпечує об'єктивність і наочність, але його застосування обмежене через фрагментарність та ідеологічну заангажованість джерел.

На рівні джерелознавчої методики застосовувався критичний аналіз документів – постанов, зведень райкомів. Це дозволило виявити політичні смисли, ідеологічні настанови та офіційні наративи про «класових ворогів» і «свідомих пролетарів». Перевагою є глибоке розуміння контексту створення документа, обмеженість – потенційна суб'єктивність інтерпретації.

Наративний підхід допоміг реконструювати хід подій через описові джерела, надаючи дослідженню оповідного виміру і можливість прослідкувати

динаміку процесів на рівні конкретних людей і колективів. Його недолік полягає у меншій аналітичності порівняно з формалізованими методами. Принцип історизму став основою під час підготовки тексту, забезпечуючи врахування конкретного історичного контексту подій і уникнення ретроспективного нав'язування сучасних оцінок. У комплексі використані методи дозволили поєднати аналіз системних, структурних та локальних аспектів участі робітників у колективізації та розкуркуленні, забезпечивши всебічне і об'єктивне дослідження.

Отже, застосовані методологічні підходи та методи дослідження забезпечили всебічний і системний аналіз участі робітників у процесах суцільної колективізації та розкуркулення в УСРР у 1930–1933 роках. Використання історико-системного, історико-порівняльного, проблемно-хронологічного та кількісного аналізу, поряд із критичним і наративним підходами дозволило не лише відтворити політичні та соціальні механізми мобілізації пролетаріату, а й оцінити їхню регіональну специфіку, соціальні наслідки та взаємодію робітників із селянством.

Висновки до 1 розділу

Аналіз наукової літератури свідчить, що проблема участі робітників у здійсненні суцільної колективізації та розкуркулення в УСРР (1930–1933 рр.) досліджена фрагментарно. Існуючі праці охоплюють загальні соціально-економічні трансформації періоду сталінської модернізації, регіональні особливості колективізації та наслідки Голодомору, проте спеціального комплексного аналізу ролі робітників як активних учасників аграрної політики держави не створено. Значну увагу приділено мотивації та поведінці селян і робітників, механізмам мобілізації та контролю з боку держави, а також соціальним конфліктам, що виникали під час реалізації аграрних реформ. Водночас більшість наявних наукових розвідок зосереджені на історичному

аналізі і майже не розглядають дидактичний аспект цієї теми, що створює передумови для подальших комплексних досліджень.

Директивні документи дозволяють відтворити офіційний курс партійно-державного керівництва, підкреслюючи механізми примусу, мобілізації та контролю, що визначали рамки поведінки як робітників, так і селянства. Діловодні матеріали, зокрема звітність та спецповідомлення, розкривають реальну практику втілення політики Кремля на місцях, фіксують реакції населення, настрої, форми опору чи підтримки, а також суперечності між задекларованими цілями та фактичним перебігом подій. Періодика доповнюють цю картину, показуючи ідеологічний дискурс та способи формування громадської думки.

У дослідженні застосовано тоталітарний та наративний підходи та комплекс методів: історико-системний, історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, кількісний. Такий методологічний інструментарій дозволив всебічно дослідити участь робітників у колективізації та розкуркуленні, поєднати аналіз політичних рішень, локальних практик і соціальної поведінки робітників, а також оцінити взаємодію міста і села у конкретному історичному контексті.

РОЗДІЛ 2

УЧАСТЬ РОБІТНИКІВ У ЗДІЙСНЕННІ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА РОЗКУРКУЛЕННЯ В УСРР (1930-1933 рр.)

2.1. Ставлення робітників УСРР до суцільної колективізації та розкуркулення

У 1930 р. на тлі переходу до політики примусової колективізації та широкомасштабного розкуркулення робітниче середовище УСРР продемонструвало значну внутрішню неоднорідність. Ця ситуація чітко простежується у звітності партійних органів, довідках ДПУ та матеріалах місцевих партійних комітетів. На основі аналізу цих джерел дослідниця О. Мовчан виокремлює дві великі групи робітників, ставлення яких до аграрної політики радянської влади суттєво відрізнялося [55, с. 73].

Першу групу становили кваліфіковані та кадрові робітники – так званий «корінний» міський пролетаріат. Вони тривалий час працювали на промислових підприємствах, були інтегровані у партійну та профспілкову систему та вважалися ідеологічно найбільш стійкими. Саме серед них зафіксовано переважно позитивне або, принаймні, лояльне ставлення до політики колективізації.

Вони ототожнювали її з послідовним проведенням класової політики на селі, спрямованої на «ліквідацію незалежного селянства як класу» та забезпечення підпорядкування сільського населення державним інтересам. Їхня готовність публічно підтримувати курс влади пояснювалася не лише ідеологічною обробкою, а й власним соціальним становищем: вони не мали тісних родинних зв'язків із селом і безпосередньо не залежали від сільського господарства.

Підтвердженням масштабу репресивних заходів, які схвалювала ця частина пролетаріату, слугують архівні документи органів держбезпеки. Так, у

доповідній записці заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона від 19 березня 1930 р. звітувалося про масові операції на селі: лише за півтора місяці було ліквідовано сотні «контрреволюційних» груп і заарештовано 25 тисяч осіб [6, с. 72]. Така офіційна статистика та риторика влади про «успішний розгром ворога» зміцнювали впевненість кадрових робітників у необхідності жорстких дій, перетворюючи їх на надійну опору режиму.

У їхніх висловлюваннях часто простежується прагнення дистанціюватися від селянства, яке асоціювалося з «відсталістю», та підкреслити свою роль як носіїв «передових соціалістичних ідей». Цей документ, хоча і відображає настрої певної групи, є ідеологічно заангажованим джерелом, що могло перебільшити підтримку політики колективізації.

Корінні робітники нерідко демонстрували зневажливе ставлення до робітників, які мали господарства в селах, називаючи їх «напівробітниками». Вони пропонували посилити контроль за цією групою та вдаватися до суворих санкцій у разі підтримки селянських заворушень.

На противагу цьому, другу, кількісно більшу групу становили робітники – вихідці із села, які зберігали тісний зв'язок із родинами, що стали жертвами примусової колективізації. Їхня реакція була значно емоційнішою, а оцінки політики – критичними або негативними. Оперативне повідомлення Дніпропетровського окружного КП(б)У від 6 березня 1930 р. зафіксувало, що робітники Першої державної взуттєвої фабрики Могилевич, Кочевников і Койфман підозрювалися у проведенні «підпільної роботи» та організації зустрічей, де звучала критика партійних заходів [5, с. 52, 53]. Цей документ показує, що влада уважно стежила за настроями серед «нових робітників», адже їхні родинні зв'язки з селом на думку влади, могли стати джерелом «неблагонадійних» настроїв.

У радянській риторичі поширеною була думка, що партійні органи мали б заздалегідь «очищати» села, аби не допустити впливу протестних настроїв на робітниче середовище. Деколи під підозру потрапляли навіть ті робітники-селяни, які відкрито не висловлювали опозиційних поглядів, але чий родичі брали

участь або співчували селянським протестам. Таке оточення на думку влади тлумачилося як ознака «класової ненадійності».

Дослідник О. Шишко зазначає, що доповідна записка заступника голови ДПУ УСРР К. Карлсона від 27 березня 1930 р. демонструє явну розбіжність між офіційною риторикою та реальними настроями робітників, особливо в південних промислових центрах (Одеса, Миколаїв) [73, с. 51]. Хоча документ починався з офіційного твердження про позитивне ставлення робітників до партійної політики, далі він наводив численні критичні приклади. Так, робітник Одеського цукрового заводу Карнаухов пропонував спочатку забезпечити колгоспи технікою, а вже потім прискорювати колективізацію. Депутат Одеської міської ради, слюсар заводу ім. Жовтневої революції Дзюба переконував, що «колективізація, поза сумнівом, провалиться», оскільки попередні спроби призводили до краху сільського господарства [73, с. 52].

На Миколаївському заводі ім. А. Марті член КП(б)У Осипов вважав, що до колгоспів вступають «бідняки-ледарі, щоб тільки жерти, а не працювати», а комсомолец Мурлін прогнозував голод і втрату худоби через неправильну політику [73, с. 52]. Ця доповідна записка свідчить, що навіть у середовищі промислових працівників існувала реальна невдоволеність, яка не збігалася з пропагандистським образом «одностайної підтримки», що ставить під сумнів достовірність офіційної оцінки настроїв і вказує на спробу влади формально замаскувати соціальне напруження.

Деякі робітники висловлювали занепокоєння, що насильницька колективізація погіршить продовольчу ситуацію у містах і може зірвати посівну кампанію. Критика стосувалася й безгосподарності колгоспного керівництва: робітники повідомляли про голодну худобу та несправедливе ставлення до селян. Дехто з кадрових робітників погоджувався, що влада поспішила з колективізацією, а селянські повстання виникали через хаотичні конфіскації.

Найактивніше підтримували селян робітники галузей із великою часткою вихідців із села – будівельники, цукровики, працівники млинів. Особливо негативно ставилися до колективізації робітниці джутової та тютюнової фабрик

в Одесі. Під час зборів, де обговорювали політику колективізації, близько 250 робітниць влаштували галас, зірвали доповідь і висловлювали протест проти насильницького вилучення селянського майна та висилок. Наприклад, ткаля Шевченко кричала: «Ви силою забрали у селян коней й корів, ви забрали селянські сльози», а робітниця Приходько зауважила, що «куркулями ви називаєте найбільш трудолюбивих селян, які працювали по 20 годин на добу» [73, с. 52]. Висловлена робітницями протестна поведінка демонструє, що насильницька колективізація викликала не лише пасивне невдоволення, а й активний опір серед трудящих, особливо тих, хто зберігав емоційний і соціальний зв'язок із селянством [52, с. 87].

Водночас неоднозначно сприймали робітники статтю Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів». Дехто вважав її сигналом для припинення насильницької колективізації. Противники форсованої колективізації висловлювали занепокоєння, що примус призведе до розпаду колгоспів, знищення господарства та продовольчих ускладнень. І. Шульга зазначає, що на Поділлі відряджені робітники ставали свідками масового зuboжіння села: виснажені жінки, хворі діти, спустошені двори, голодні черги біля комор. Багато хто з них після повернення до міста розповідав про пережите з відразою та страхом [75, с. 117].

Отже, ставлення робітників УСРР до суцільної колективізації та розкуркулення було визначене передусім соціальним походженням, ступенем ідеологічної інтеграції та характером зв'язків із селянством. Кадрові робітники сприймали політику влади як логічний етап соціалістичного будівництва і зазвичай повторювали офіційну позицію. Натомість робітники – вихідці із села ставилися до неї насторожено або негативно, оскільки мали безпосереднє уявлення про перебіг колективізації та її наслідки. Матеріали з Одеси та Миколаєва демонструють, що за фасадом декларативної підтримки існувало широке поле критики, страхів і недовіри, яке офіційна риторика намагалася приховати. Така неоднорідність робітничого середовища є ключем до розуміння

того, чому політика примусової колективізації викликала значно ширший спектр реакцій, ніж дозволяла визнавати радянська пропаганда.

2.2. Залучення робітників до здійснення суцільної колективізації та розкуркулення

Упродовж 1920-х років більшовицьке керівництво надавало робітничому середовищу особливого значення як інструменту впливу на село. Робітників активно залучали до агітаційно-пропагандистської діяльності, сподіваючись через них забезпечити підтримку державної політики серед селянства. Проте ці спроби нерідко викликали серед селян не схвалення, а відчуження. У документах ДПУ та місцевих органів влади неодноразово фіксувалося, що приїзд міських робітників спричиняв недовіру, роздратування і навіть відкриту ворожість.

Селян турбувало як зверхнє ставлення міських активістів, так і глибока економічна нерівність між містом і селом. Симптоматичним є вислів мешканців села Старовірівка на Харківщині, які восени 1926 р. наголошували, що «яка може бути змичка, коли робітник за місяць заробляє стільки, скільки селянин не заробить і за сто», а його праця оцінюється копійками. Такі настрої демонстрували, що ще до початку суцільної колективізації соціальна напруга між обома групами була суттєвою [15, с. 57].

Наприкінці 1920-х рр. протистояння поглибилося. Курс на прискорену індустріалізацію вимагав нарощування ресурсів, і влада вдалася до посилення податкового та позаекономічного тиску на селян-власників, що викликало масштабне невдоволення [39, с. 122]. Оскільки селянство не виявляло достатнього ентузіазму щодо політики колективізації, партія шукала опору в більш лояльних соціальних групах, передусім у робітниках та міській інтелігенції. Саме міські кадри мали стати «провідниками» колективізації на місцях, компенсуючи брак добровільної підтримки з боку селян.

На листопадовому пленумі ЦК ВКП(б) 1929 р. було ухвалено стратегічне рішення щодо масового спрямування робітників у сільську місцевість для

організації та контролю колективізації. Так виникла ідея так званих двадцятип'ятитисячників – переважно комуністів-робітників, які мали стати опорою політики держави в умовах «загострення класової боротьби». Згідно з ухваленим планом, на село відряджали 25 тисяч робітників, з них близько 7,5 тисяч з України [42, с. 44].

Практичний механізм цієї кампанії був закріплений у документах центральних і республіканських органів влади. Зокрема, на засіданні Секретаріату ВУЦВК 1 січня 1930 р. було вирішено направити в українські села 5 тисяч робітників, створивши для них необхідні умови роботи. При цьому наголошувалося, що високі темпи «соціалістичної реконструкції» та наступ на «капіталістичні елементи» вимагають не тільки адміністративної мобілізації міських кадрів, а й жорсткого дотримання «класово-твердої лінії» в діяльності всіх місцевих органів [15, с. 57]. Таким чином, держава намагалася компенсувати відсутність добровільної підтримки селянства залученням робітничого активу, який мав забезпечити виконання хлібозаготівель, колективізацію та розкуркулення навіть всупереч реальним настроям на місцях.

Масштабна мобілізація 25-тисячників не була спонтанною акцією, а ретельно спланованою частиною політики форсованої колективізації. У зв'язку з масштабним залученням робітників держава була змушена створити систему гарантій, яка б заохочувала їх погоджуватися на тривале відрядження. Раднарком УСРР отримав завдання підготувати законопроект, що забезпечував би висуванцям – робітникам і наймитам – збереження тих прав і соціальних пільг, якими вони користувалися до направлення в село [62, с. 46–47].

Ішлося про збереження доступу до освіти, податкових пільг, норм працевлаштування, умов комунального обслуговування та матеріального забезпечення. Навіть у разі відсутності житла в селі робітнику надавали право тимчасово користуватися помешканням у фабрично-заводських будинках.

Передбачалося також продовження постачання харчів та товарів широкого вжитку через кооперативні мережі. Особливо показовою була норма щодо заробітної плати: протягом певного часу робітникові мали виплачувати ту ж

суму, яку він отримував на підприємстві за попередні три місяці, якщо його нова посада у сільській місцевості передбачала нижчу оплату [68, с. 74].

Уповноважені партійні та радянські структури отримали конкретне завдання забезпечити робітникам не лише організаційний супровід, а й мінімальні соціально-побутові умови. Місцеві органи мали зустрічати «ударні» бригади і проводити для них короткотермінові навчальні курси. Як впливає з протоколу засідання правління Укрколгоспцентру від 30 грудня 1930 р., навчання мало підвищити теоретичний рівень прибулих робітників. Було затверджено мережу з 72 курсів та навчальний план обсягом 200 годин – доказ того, що влада намагалася свідомо підготувати міських робітників до роботи в умовах нової соціальної інженерії [2, с. 526].

Висуванців не мали права звільняти через скорочення чи «раціоналізацію». У випадку, коли робітник не міг упоратися з новими обов'язками, він мав право негайно повернутися до попереднього місця роботи (за погодженням з організацією, яка його направила). Для контролю умов праці мали регулярно проводитися спеціальні перевірки робітничими бригадами. Окружним виконкомом і профспілкам було доручено прискорити висування на керівні посади представників наймитства і бідноти, а також забезпечити постійну робітничу присутність та контроль у сільських структурах [15, с. 57].

Станом на 22 лютого 1930 р. у колгоспах України було розміщено понад 5,5 тис. робітників, які були призначені переважно на керівні й організаційні посади. Значна частина з них стала головами або членами правлінь колгоспів і кущових структур, працювала в МТС, займалася культурно-побутовою та партійною діяльністю. Такий розподіл кадрів демонструє, що робітників використовували насамперед для зміцнення низової управлінської ланки, тобто саме там, де колективізація найчастіше зустрічала спротив [2, с. 422].

Це свідчить про системний характер державної кадрової політики, спрямованої на повний контроль над селом. Відрядження робітників стало не лише технічним заходом, а продуманим механізмом підпорядкування сільської

громади партійному центру та утвердження нової моделі влади в умовах форсованої колективізації.

Важливою складовою діяльності робітників була масово-роз'яснювальна робота. Вони переконували селян у перевагах колективного господарювання, організовували лекції, збори, свята, демонструючи привабливість нового соціалістичного укладу. Так, на свято врожаю та колективізації в комуну ім. В. І. Леніна Синельниківського району прибуло близько 500 робітників із Дніпропетровська і понад 1500 селян із навколишніх сіл [72, с. 270]. Ці заходи повинні були справити подвійний ефект – посилити колективний ентузіазм і водночас формувати новий ритуал радянської ідеології, що замінював традиційні релігійні свята.

Партійні організації на підприємствах активно підтримували «походи робітників у село». Наприклад, у 1930 р. працівники заводу «Спартак» організували десятки виїздів до навколишніх сіл, де проводили екскурсії до передових артільей, показуючи селянам «новий соціалістичний побут» [72]. Ці поїздки стали інструментом пропаганди і водночас формою нагляду над селянством.

Робітники проводили посилену роботу серед селянок, оскільки саме жінки були основною рушійною силою масових антиколгоспних виступів – волинок, які влада у своїй риториці таврувала як результат «ворожої агітації». Створювалися гуртки рукоділля та хати-читальні, де жінок залучали до громадського життя.

Мітинги, збори та лекції стали ключовими інструментами ідеологічного впливу. Друга бригада Дніпропетровського заводу ім. Петровського провела 217 зібрань із питань колективізації, податкової політики та організації праці [72, с. 266–267]. Такі заходи мали не лише пропагандистський характер, а й функцію соціального контролю – вони створювали атмосферу масової підтримки політики партії, формуючи «нову громадську думку».

Про кількість робітників, залучених для здійснення агітаційно-пропагандистської роботи серед селянства свідчать наступні факти. Так,

Дніпропетровський окружком у березні 1930 р. відрядив шість бригад на чолі з членами бюро окружкому, а також тисячу комуністів і 400 безпартійних робітників. Запорізький та Мелітопольський окружками направили у села 679 та 165 осіб відповідно [72, с. 314].

Робітничі бригади брали активну участь у створенні нових колективних господарств. Наприклад, бригада Великотокмацького заводу «Червоний прогрес» у січні–лютому 1930 р. допомогла організувати 8 колгоспів, залучивши до них 816 господарств, тоді як робітники м. Миколаєва сприяли створенню 17 колгоспів у двох районах [72, с. 286].

Окрім робітників промислових підприємств, до села направляли й працівників інших галузей. Так, у 1930 р. редакція харківської газети «Радянське село» відрядила на місця 39 співробітників, яким доручалося виконання хлібозаготівель, участь у буксирних бригадах, проведення агітації за колективізацію, організація виїзних редакцій та інструктаж сільських активів. Їхня діяльність засвідчує характерну для ранніх етапів колективізації поєднаність пропагандистських, господарських та репресивних функцій [15, с. 58].

Документи партійних структур показують, що ці «агітатори» діяли часто поспіхом і без належної підготовки. У Вовчанському районі партійне бюро у січні 1930 р. повідомляло, що ліквідація куркульських господарств здійснювалася без участі сільрад і без підготовки бідняцько-середняцьких мас, унаслідок чого під вилучення потрапляли й середняки, що розцінювалося як серйозна політична помилка. Журналісти «Радянського села» наводили характерні приклади: у Василівці актив після телефонної вказівки районного уповноваженого зібрався опівночі й уже зранку провів масове розкуркулення. У запалі вони забрали майно не лише в куркулів, а й у члена колгоспу Гулого та середняка Бондаренка. Інші звіти описують нічне блокування сіл, вилучення дрібного майна, а подекуди відверте «барахольство», коли забирали м'ясо, одяг, гроші та інші речі, що аж ніяк не підпадали під категорію «куркульського надлишку» [26, с. 297].

Об'єднані бригади робітників і місцевого активу часто діяли грубо й репресивно. На Чернігівщині у березні 1930 р. уповноважений-двадцятип'ятитисячник разом із місцевими урядовцями заарештував трьох селян за політичними звинуваченнями, утримував їх у холодному сараї, катував під час допитів і публічно принижував, водячи по селу із музикою та виваленими в пір'ї. Подібні інциденти фіксували не лише інформаційні зведення, а й внутрішні партійні довідки.

Залучення робітничих бригад часто доповнювалося мобілізацією місцевого бідняцько-батрацького активу. У Борівському районі Харківщини лише на початку лютого 1930 р. було зібрано до тисячі осіб, які проводили масові вилучення майна – від худоби й реманенту до одягу, тканин і навіть облігацій. У Богодухівському районі уповноважений наказав заарештувати бідняка тільки за те, що той висловився проти розкуркулення, порівнявши колективізацію з панщиною [15, с. 58].

Іноді робітничі бригади використовувалися для боротьби з так званими «порушеннями революційної законності». Наприклад, харківська бригада під керівництвом робітника Ясіна у лютому 1930 р. виявила «перегини» щодо середняків у Залотоношинському районі Шевченківського округу та домоглася їх усунення, що нібито сприяло добровільному вступу селян до колгоспів. Але поширенішими були випадки, коли робітникам наказували застосовувати радикальні методи впливу на селян: «Уповноважений Васильківського райвиконкому Дніпропетровського округу, інструктуючи робітників у с. Дмитрівка, вимагав виселяти небажаючих вступати до колгоспів» [72, с. 304].

Показово, що під час відбору робітничих кадрів керувалися не їхніми знаннями чи компетентністю. Багато висуванців не мали жодного уявлення про сільське господарство і не розуміли специфіки сільського життя, але влада цінувала насамперед їхню партійну надійність та готовність виконувати накази. Це призводило до комічних і водночас трагічних ситуацій. Як зазначає дослідник Б. Ткаченко, у Лебединському районі голова колгоспу двадцятип'ятитисячник із Петрограда не знав навіть елементарних методів господарювання. Йому

довелося пояснювати, що «підкувати гусей» означає не металічні підкови, а спеціальний захист для лап, щоб погнати птицю на далеку відстань. Попри це, він вимагав «підкувати» навіть кролів, що лише підкреслювало абсурдність ситуації. Такі приклади були поширеними і відображають рівень фахової непридатності людей, яким доручили керувати однією з найскладніших і найтравматичніших кампаній радянської доби.

Л. Якубова підкреслює, що жорстокість і байдужість 25-тисячників значною мірою пояснювалися тим, що вони не мали жодного уявлення про життя українського села. Короткі інструктажі перед відрядженням не давали їм ані розуміння місцевої специфіки, ані співчуття до людей, чиїм життям фактично розпоряджалися. Саме тому, за словами дослідниці, важко уявити, щоб аналогічні заходи проводили місцеві жителі, які були пов'язані родинними та сусідськими зв'язками з тими, кого держава оголосила «куркулями» [76, с. 401].

Попри те, що значна частина мобілізованих робітників фактично не могла виконувати своїх функцій через побутові труднощі, ті з них, кому вдалося закріпитися на керівних посадах у колгоспах, нерідко вдавалися до практик, які повністю відповідали логіці жорсткої класової боротьби. Радянське керівництво вимагало від них максимальної принциповості та безкомпромісності, оскільки саме «ліквідація куркуля як класу» вважалася основою успішного розгортання соціалістичного перетворення села.

У статті «У похід на куркуля», опублікованій у газеті «Комуніст» 28 січня 1930 р., С. Косіор прямо проголошував, що здійснення рішучого наступу на заможні селянські господарства та передавання їхнього майна бідноті й середнякам вимагатиме колосальних зусиль, передусім у зонах суцільної колективізації. І ключовим інструментом цієї політики вважалися саме 25-тисячники, відряджені в село для виконання надзвичайно «відповідального завдання» [66, с. 96].

Разом із тим, процес залучення селян до колгоспів часто супроводжувався адміністративним тиском з боку місцевих органів влади та представників робітничого класу. Так, у листі Наркомзему УРСР до окружних земельних

відділів від 18 квітня 1930 р. зафіксовано численні факти такого впливу на одноосібників [2, с. 258].

Уже навесні 1930 р. робітничі активісти діяли майже в кожному третьому колгоспі, а близько 80% з них входили до складу правлінь, що давало змогу безпосередньо впроваджувати партійні директиви. Їхня діяльність часто набувала форм «натисково-кампанійських» заходів – форсованих, малопідготовлених і водночас репресивних. Ці методи стали складовою цілеспрямованої політики масового вилучення продовольства.

Спростовуючи пояснення Голодомору-геноциду виключно неврожаєм або експортом зерна, акцент робиться на координованому з Москви процесі викачування збіжжя саме за участі 25-тисячників та організованих ними заготівельних бригад. За підрахунками, взимку 1932–1933 рр. в Україні діяли десятки тисяч таких груп, у складі яких перебували щонайменше 200–300 тисяч присланих робітників, яким надавалися від колгоспів продовольчі пайки, тоді як місцеві селяни на той час масово гинули від голоду [44, с. 51].

Залучені до суцільної колективізації 25-тисячники з російських промислових регіонів, зокрема з Тули, Ленінграда, Москви чи Горького, стали опорою радянської влади на українському селі. Підсилені іншими комуністичними кадрами, вони виконували каральні функції, що фактично перетворювало їхні дії на терор: від масових конфіскацій майна заможних господарств до розстрілів на місці та примусових виселень родин у віддалені райони Сибіру [53, с. 60].

Показовим є свідчення про події в селі Нова Павлівка Нікопольського району, зафіксоване М. Вербицьким. Очевидці згадували, що під час депортації 28 червня 1930 р. чоловіків насильно відокремлювали від жінок та дітей, а біля вагонів починалася трагедія сімей: багато матерів відмовлялися брати з собою малюків, розуміючи, що шлях на північ для них означав майже неминучу смерть. За листами та розповідями тих, кому вдалося втекти з попередніх ешелонів, більшість дітей гинула ще в дорозі або помирала вже на місцях спецпоселень,

куди їх викидали у мороз просто зі складів вагонів, змушуючи долати пішки десятки кілометрів до майбутніх бараків [66, с. 96].

Однак оптимістичні звіти партійних комітетів про «успішне закріплення» 25-тисячників часто не відповідали реальному становищу. Перші тижні їхнього перебування на місцях нерідко супроводжувалися хаосом – брак житла, харчування, неузгодженість у питаннях оплати праці створювали значні труднощі. До появи централізованих інструкцій про нормування зарплатні кожен район самостійно вирішував, як саме оплачувати працю висуванців, що призводило до конфліктів і непорозумінь [66, с. 96].

Поряд із господарськими проблемами виникали й соціально-психологічні. Документи інформаційного відділу ЦК КП(б)У свідчать про гостре неприйняття робітників значною частиною селян. Їх вважали невідповідними, занадто молодими або недостатньо компетентними, а іноді – просто чужими. Оскільки під час розкуркулення середняцькі господарства оголошували «куркульськими», це тільки підсилювало недовіру до присланих робітників.

Усередині місцевих владних структур ситуація також була складною. Чиновники, які вже обіймали керівні посади, сприймали 25-тисячників як загрозу власному авторитету, тому свідомо ускладнювали їхню роботу: затримували зарплати, селили у непридатні приміщення, переводили з посади на посаду або доручали некваліфіковану роботу. Частина мобілізованих змушена була виконувати функції конюхів, поштарів чи доглядачів худоби. Масштаби дезорганізації були настільки великими, що значна кількість робітників покинула місце відрядження, дехто опинився без засобів до існування, а були навіть випадки самогубств [64, с. 72].

Статистичні дані підтверджують кризовий характер кампанії. В УСРР серед 2 548 прибулих робітників понад три сотні повернулися назад до міст, сотні отримували мізерні виплати або взагалі залишалися без оплати, десятки були втягнуті у конфлікти, кримінальні інциденти чи перебували на межі фізичного виснаження. У деяких колективах робітники місяцями перебували фактично без роботи, інші змушені були голодувати [29, с. 207].

Не дивно, що такі дії викликали гостре невдоволення селян. Так, 7 липня 1929 р. у слободі Вільшани на Харківщині один із місцевих жителів, Рябокобило, у відповідь на агітацію приїжджих робітників грубо висловив своє обурення тим, що чужинці приїхали командувати селянами, отримують великі зарплати і вимагають покори. Схожі настрої фіксувало і ДПУ, яке перехоплювало висловлювання селян у Козелецькому районі Чернігівщини, де люди говорили про повну зневагу влади до України, про голод і несправедливість, що посилюється присутністю «чужих», які «живуть краще за українців».

Отже, залучення робітників до здійснення суцільної колективізації та розкуркулення в УСРР стало важливим механізмом утвердження тоталітарного контролю над українським селом. Ця мобілізаційна кампанія не була однорідною, адже залучений робітничий контингент суттєво різнився за своїм походженням та рівнем фахової готовності.

З одного боку, влада спиралася на «корінний» міський пролетаріат, зокрема «двадцятип'ятитисячників» з великих промислових центрів (включно з російськими регіонами), які не мали родинних зв'язків із селом. Ця група вирізнялася високою ідеологічною мотивацією та готовністю виконувати репресивні директиви, проте часто демонструвала повну некомпетентність у сільськогосподарських питаннях. Незважаючи на спроби організації короткотермінових курсів, більшість мобілізованих не мала необхідних знань про специфіку аграрного виробництва, що призводило до господарського хаосу та абсурдних управлінських рішень.

З іншого боку, серед залучених були робітники, які зберігали тісні зв'язки із селом. Оскільки їхнє розуміння сільського життя було глибшим, це часто створювало для влади проблему «подвійної лояльності» та емоційного несприйняття жорстоких методів колективізації.

У підсумку, пріоритет політичної надійності над професіоналізмом призвів до того, що робітники стали насамперед інструментом примусу – виконавцями хлібозаготівель і депортацій. Замість ефективної господарської допомоги, їхня

діяльність, обтяжена побутовою невлаштованістю та взаємною недовірою з селянами, поглибила соціальну напругу.

2.3. Роль робітників у формуванні сільських партосередків, сільрад, колгоспних та механізаторських кадрів

Одним із пріоритетних завдань робітників під час суцільної колективізації було формування адміністративної інфраструктури на селі – сільських рад, сільських партійних осередків, а також підготовка кадрів для новостворених колгоспів. Як зазначається в звітах партійних органів, головною метою було створення стійких структур, здатних забезпечити контроль над сільськими територіями та примусове впровадження політики сталінського режиму.

Двадцятип'ятитисячники активно залучалися до колективізації, виконуючи різноманітні адміністративні та партійні завдання: працювали головами та членами правлінь колгоспів, сільрад і машинно-тракторних станцій (МТС), очолювали партійні осередки в селах. Ці робітники відігравали ключову роль у створенні сільських рад, які забезпечували адміністративний контроль над сільською місцевістю, здійснюючи збір податків, мобілізацію селян на польові роботи та хлібозаготівлі [51, с. 459].

Крім того, двадцятип'ятитисячники приймали активну участь у формуванні партійних осередків на селі: організовували збори, навчання місцевих активістів та впроваджували партійну політику. Серед новообраних секретарів сільських і колгоспних партосередків у травні–червні 1931 р. 47,9% становили робітники, а до літа 1932 р. вони очолювали 42,2% партосередків у колгоспах і 66,3% у МТС. У травні–червні 1932 р. 73,9% секретарів сільських райкомів КП(б)У в Дніпропетровській області були робітниками [74, с. 326].

Активна політична пропаганда була ключовим елементом роботи робітників у сільській місцевості, спрямованої на підтримку колективізації та поширення соціалістичних ідей. Під час численних мітингів, зборів і агітаційних

кампаній робітники закликали до ліквідації приватної власності та створення колективних господарств, формуючи образ «нового селянина», який працює на благо соціалістичної держави. Це мало на меті підвищити підтримку серед населення та сприяти позитивному ставленню до соціальних змін. Водночас на таких заходах виступали і селяни-протівники колективізації, а неосвічені робітники не мали жодних аргументів, які б могли їх переконати у «перевагах» колективного способу життя. Тому такі селянські виступи зазвичай називали «куркульськими» або спровокованими куркулем [72, с. 279].

Долучалися робітники і до створення машинно-тракторних станцій (МТС), які відіграли важливу роль у процесі колективізації. Перша МТС в Україні була організована в 1928 р. в радгоспі ім. Шевченка на Одещині, а масове заснування почалося після ухвалення постанови Ради праці та оборони СРСР «Про організацію МТС» від 5 червня 1929 р. Робітники, підготовлені в технічних училищах та на курсах при МТС, забезпечували технічну підтримку колгоспів, організовували ремонтні майстерні та навчали місцевих механізаторів.

За даними на 1932 р., кількість МТС в УСРР значно зросла завдяки діяльності Всесоюзного центру машинно-тракторних станцій (Трактороцентру) та його філії – Укртрактороцентру. Організація МТС фінансувалася державою та ресурсами кооперативів і колгоспів, що мало на меті «допомогти бідноті визволитися від куркульської залежності й прискорити процес колективізації» [72]. МТС забезпечували колгоспи необхідною технікою, створювали бригади з обслуговування машин, проводили навчання з експлуатації сільгосптехніки, що було критично важливим у умовах нестачі кваліфікованих спеціалістів на селі. Особливо активно їх організовували у високотоварних зернових районах УСРР, які входили до зон суцільної колективізації [12, с. 280].

У 1932 р. в Україні діяло 592 МТС із 25,6 тис. тракторів, що дозволяло державі контролювати розміри посівних площ і врожаї. Колгоспи оплачували послуги МТС переважно збіжжям, а згодом – грошима. Будівництво МТС стало важливим кроком у розвитку колгоспного руху, адже їхня діяльність виходила за рамки технічного обслуговування. На базі станцій у 1929–1930 рр. проводили

роз'яснювальні роботи серед селян, демонструючи технічний прогрес та переваги колективного господарювання. Так, за даними 10 дніпропетровських бригад, в таких зборах взяли участь 72683 селянина, а виступило 6131 чоловік [72, с. 278].

Наприкінці 1931 – на початку 1932 рр. робітники України почали запроваджувати на МТС, в радгоспах і колгоспах госпрозрахункові бригади. Ініціаторами стали робітники Харківського заводу сільськогосподарського машинобудування «Серп і молот» Барановський і Ільченко, які через газету «Труд» звернулися до робітників із закликом поширювати досвід організації госпрозрахункових бригад у сільському господарстві [72, с. 366]. Відгукнувшись на цей заклик, колектив заводу направив дві робітничі бригади до Лозівського району для пропаганди і впровадження досвіду у колгоспах. Але через відсталість технічної бази та специфіку виробництва госпрозрахункова система не прижилася.

Після видання постанови ЦК ВКП(б) від 4 лютого 1932 р. створення постійних виробничих бригад стало ключовим заходом організаційно-господарського зміцнення колгоспів. На квітень 1932 р., за даними 17 960 колгоспів України, постійні бригади були створені у 15 642 (87,1%) колгоспах. Це дозволило покращити організацію праці у колгоспах Баштанського, Чубарівського, Дніпропетровського та інших районів.

Важливою була роль робітників у підготовці механізаторських кадрів. Масова колективізація здійснювалася за відсутності належної матеріальної бази та недостатньої технічної підготовки селян. Без механізації обробіток землі залишався малоефективним, проте країна не мала достатньої кількості кваліфікованих кадрів. У 1928 р. більшість трактористів мали лише початкову освіту (96,8%), а спеціальна підготовка обмежувалася керуванням машиною без вивчення технічного досвіду [8, с. 280].

З початком першої п'ятирічки та створенням МТС потреба у фахівцях різко зросла. Влада зосередилася на короткотермінових курсах, оскільки стаціонарна система освіти не могла забезпечити необхідну кількість

працівників. Основні масові професії (трактористи, комбайнери) формувалися переважно із селян. Ремонтні ж робітники (близько 50% з яких мали промисловий досвід) готувалися державою через тракторно-механічні школи та входили до штату МТС. Хоча за 1930–1931 рр. КП(б)У планувала підготувати 200 тис. працівників, фактична організація курсів була незадовільною: терміни навчання зривалися, не вистачало підручників, палива, житла та фінансування. Як наслідок, курсанти масово залишали навчання.

Недоліки в роботі курсів призвели до масової підготовки низькокваліфікованих кадрів. Наприклад, у навчальних програмах лише 20% часу відводилося на практику, а теоретична підготовка домінувала. Навчальні заклади, зокрема сільськогосподарські профшколи, ставали об'єктами політичних чисток: учнів виключали за «класовою ознакою», часто через те, що їхні родини були заможними до революції і вже давно втратили своє майно через розкуркулення.

Загалом, низька кваліфікація механізаторів стала причиною масових поломок техніки та аварій. У 1929 р. у зернорадгоспах з ладу було виведено до 40% тракторів. До 1933 р. простої тракторів у Донецькій області сягали 60–65% робочого часу. Масштабні перевірки, проведені у 1933 р., підтвердили кризу. Із 56209 перевірених трактористів 11,8% були недопущені до роботи. Серед недопущених 49,1% становили особи з низькою кваліфікацією, а 33% були звільнені як «класово ворожі елементи». У підсумку, замість самостійного сільського господаря на селі з'явився низькокваліфікований, найманий робітник. Це призвело до одержавлення села, ліквідації будь-якої самостійності селянства і перетворення сільського жителя на абсолютно підконтрольного виконавця державних директив [43, с. 222].

Підготовка робітників до роботи в сільському господарстві була важливим етапом процесу. Кандидати для відрядження обговорювалися на робочих зборах. Відрядження здійснювалося на формально добровільних засадах, з дотриманням вимог щодо віку (не молодше 20 років) та виробничого стажу (не менше п'яти років). Профспілкові організації проводили двотижневі підготовчі курси до 15

січня, після чого працівники вирушали до місця призначення. Основними завданнями новоприбулих робітників були участь у перевиборах колгоспних органів та підготовка до весняної посівної кампанії [49, с. 240].

Разом із тим, мобілізованих робітників часто використовували не за призначенням, що спричиняло численні проблеми. Наприклад, окрколгоспспілка (ОКС) розподіляла працівників на керівні посади в колгоспах, але в реальності виникали численні зловживання. У комуні ім. Сталіна (Мелітопольщина) шість робітників були призначені на другорядні посади – культпрацівник, завідувач постачанням, завідувач кінським двором, контролер по скотарству, без включення їх до правління комуни. У кущі «Маяк» (Мелітополь) слюсар працював за спеціальністю, проте такі випадки були поодинокими. Аналогічно, у колгоспі «Червоний Жовтень» на Дніпропетровщині робітників використовували для перевезення льоду, а в артїлі с. Семенівка (Київщина) кваліфікованого інструктора-механіка призначили завідувачем склепом. У Снігурівській МТС (Херсонщина) кваліфіковані працівники виконували функції чорноробів [2, с. 427].

Забезпечення житлом, продуктами та заробітною платнею залишалося критичною проблемою. У артїлях та СОЗах умови були вкрай незадовільними, і робітникам доводилося шукати житло самостійно. Наприклад, у комуні ім. Астро (Маріуполь) за квартиру та харчування робітники платили по 2 крб на день. У Партизанській МТС (Мелітополь) в одній тісній кімнаті проживало 12 осіб, а в комуні «Червоний Жовтень» на Дніпропетровщині робітники тимчасово мешкали у канцелярії. У комуні ім. Леніна один робітник із сім'єю змушений був жити почергово у всіх членів комуни. Лише окремі регіони: АМСРР, Коростенщина, Шевченківщина повідомляли про задовільний стан житлового забезпечення [2, с. 428].

Ремонтні бригади робітників активно працювали над відновленням техніки та організаційною роботою. Вони виконували капітальний ремонт молотарок, локомотивів, двигунів, снопов'язалок, лобогрійок та виготовляли необхідні деталі для тракторів і луцильників. Окрім ремонтних робіт, бригади

проводили навчальні заняття з трудової дисципліни та підготовки до посівної кампанії, організовували майстерні в селах і надавали практичну допомогу в польових роботах.

Для організації збору врожаю та здійснення хлібозаготівель у регіони направлялися бригади медиків, агрономів, технічних фахівців та педагогів. Вони організовували дитячі садки, налагоджували господарську роботу колгоспів і надавали практичну підтримку діяльності місцевих спільнот [49, с. 94].

Отже, робітники відігравали важливу роль у формуванні сільських партійних осередків, сільрад та колгоспних кадрів, забезпечуючи організацію колективного господарства та підготовку механізаторів. Вони виконували адміністративні, освітні, технічні та агітаційні завдання, сприяли впровадженню МТС.

Висновки до 2 розділу

Аналіз джерел і літератури дозволяє зробити висновок, що участь робітників у здійсненні суцільної колективізації та розкуркулення в УСРР (1930–1933 рр.) була складним процесом, який поєднував елементи ідеологічної мобілізації, адміністративного тиску та соціальної трансформації. Робітники виступали одночасно як активні учасники реалізації політики колективізації – «ударна сила» держави, і як свідки негативних наслідків цієї політики для селян та власних умов життя.

Ставлення робітничого середовища до політики «соціалістичної перебудови аграрного сектора» не було однорідним, що зумовлювалося різним соціальним походженням мобілізованих кадрів. Значна частина, передусім «корінний» міський пролетаріат, підтримувала заходи партії, сприймаючи колективізацію як можливість кар'єрного просування, отримання нагород або як прояв ідеологічної відданості. Натомість робітники, які були вихідцями з села і зберігали родинні зв'язки з ним, часто ставилися до репресивних методів

негативно, усвідомлюючи згубність такої політики для власних родин та аграрного сектору загалом.

Залучення робітників до колективізації та розкуркулення стало важливим інструментом державного контролю над селом. Міські кадри, відряджені на керівні та організаційні посади, часто не мали досвіду в сільському господарстві і не знали місцевих реалій, через що їхня діяльність нерідко супроводжувалася помилками, конфліктами та неприйняттям з боку селян. Попри організаційні та соціальні гарантії для робітників, їхня участь у кампанії часто перетворювалася на механізм примусу: вилучення майна, адміністративний тиск, депортації та насильство. Діяльність робітничих бригад демонструє, що політика колективізації поєднувала адміністративний тиск із репресивними методами, а реальна співпраця між містом і селом була слабкою. В результаті участь робітників у цих процесах підсилювала контроль держави, але водночас створювала соціальну напруженість і масові страждання селян.

Робітники відігравали ключову роль у формуванні сільських партійних осередків, сільрад, колгоспних та механізаторських кадрів. Їхня діяльність охоплювала організаційно-адміністративну роботу, підготовку місцевих активістів, навчання колгоспних спеціалістів, технічне забезпечення та механізацію господарств через МТС, а також проведення агітаційних та культурно-просвітницьких заходів.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА ЩОДО МЕТОДИКИ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «УЧАСТЬ РОБІТНИКІВ У ЗДІЙСНЕННІ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ ТА РОЗКУРКУЛЕННЯ В УСРР (1930–1933 рр.)»

3.1. Стан вивчення проблеми у шкільній практиці.

Повномасштабна війна з Росією значно посилила процес усвідомлення української ідентичності, сприяла відмові від радянсько-російської спадщини, об'єднанню суспільства навколо питань мови, історії, церкви та європейського вибору. Вивчення історії у школах у цьому контексті стало ключовим інструментом формування патріотизму, демократичних цінностей і громадянської відповідальності. МОН акцентує на важливості правдивого висвітлення подій, розвитку критичного мислення та виховання гідності й стійкості в учнів.

Наказ МОН №1072 від 30 липня 2024 р. затвердив Концептуальні засади реформування історичної освіти в системі ЗЗСО, які визначають стратегічні напрями змін з урахуванням викликів війни. Документ не змінює чинних програм чи підручників, однак передбачає поступове оновлення підходів до викладання історії, зокрема:

- посилення уваги до формування національної та громадянської ідентичності учнів;
- осмислення подій війни в історичному контексті;
- розвиток критичного мислення, історичної свідомості та ціннісного ставлення до історії України [60].

Аналіз сучасної шкільної практики свідчить, що тема «Участь робітників у здійсненні суцільної колективізації та розкуркулення в УСРР (1930–1933 рр.)» висвітлюється переважно фрагментарно, у межах розділів: «Утвердження більшовицького тоталітарного режиму в Україні», «Соціально-економічні

перетворення в радянській Україні (1929–1938 рр.)», «Суцільна колективізація». Таким чином, у більшості шкільних підручників вона подається у межах загальної політики колективізації та індустріалізації, без виокремлення ролі робітничого класу як самостійного історичного суб'єкта. Наприклад, у підручнику для 10 класу за редакцією О. Пометун та Н. Гупан тема розглядається крізь призму загальносоюзних процесів, із акцентом на політику більшовицької партії та діяльність державних органів, що звужує можливість учнів побачити регіональні особливості й конкретний внесок робітників у перебіг подій [58, с. 76].

Загалом шкільні підручники, створені відповідно до вимог Нової української школи, акцентують увагу на висвітленні причин, етапів та наслідків колективізації, однак роль робітників у цих процесах подається лише побіжно. У підручнику Г. Хлібовської (Історія України, 10 клас, 2023) робітники згадуються в контексті діяльності партійних активістів і міських уповноважених, яких направляли на село для «допомоги» у створенні колгоспів. Проте авторка не приділяє окремої уваги соціальним мотивам і реальним діям робітників, що не дозволяє учням сформуванати цілісне уявлення про цю групу як історичного суб'єкта [70, с. 68].

Схожа ситуація спостерігається й у підручнику В. Власова та С. Кульчицького (Історія України, 10 клас, 2018). Тут наголошується на політиці радянської влади, спрямованій на колективізацію сільського господарства, однак участь робітників згадується лише в межах загального опису дій «уповноважених партійних органів», без глибокого аналізу їхніх функцій [14, с. 64]. У підручнику О. Гісема та О. Мартинюк (Історія України, 10 клас, 2018) робітничий елемент також відображено лише як частину адміністративного механізму – міські активісти, що допомагали у розкуркуленні селян [16, с. 67].

Такий підхід демонструє фрагментарність і поверховість висвітлення теми. Вона часто подається через загальні політичні чи економічні процеси, без розкриття соціально-психологічного виміру участі робітників у колективізації. Учні, таким чином, отримують інформацію про колективізацію як явище, але не

мають можливості глибше осмислити, як саме формувався механізм насильства, хто був його виконавцем і чому частина робітників активно долучалася до політики розкуркулення.

Методичні рекомендації Міністерства освіти і науки України щодо викладання історії в старшій школі визначають необхідність формування в учнів умінь аналізувати історичні джерела, порівнювати різні погляди дослідників і критично ставитися до офіційних наративів [54, с. 15]. Однак реальна практика показує, що у більшості уроків акцент робиться на репродуктивному відтворенні фактів, а не на аналітичній роботі з джерелами.

Дослідження освітніх платформ, зокрема «Всеосвіта» та «На Урок», демонструє наявність окремих методичних розробок, де пропонуються активні форми навчання – дискусії, аналіз документів, візуальних джерел, рольові ігри. На практиці вчителі часто зосереджуються на економічних наслідках колективізації, тоді як соціальний аспект участі робітників опрацьовується поверхово. Це пов'язано з обмеженим обсягом часу на тему, недостатньою кількістю ілюстративних джерел, а також складністю морально-етичного осмислення дій робітників як виконавців політичних рішень.

Водночас, у межах компетентнісного підходу НУШ, дедалі частіше використовуються методи: аналіз історичних джерел (накази, звіти, листи робітників), робота в групах («аргументи “за” і “проти” колективізації»), дебати щодо відповідальності різних соціальних груп, створення історичних міні-досліджень на тему «Робітники і селяни: союз чи протистояння?» [56; 57]. Проте навіть у таких матеріалах тема часто зводиться до загальних аспектів колективізації та Голодомору, залишаючи поза увагою специфіку участі робітничих загонів, партійних активістів, функціонування машинно-тракторних станцій та інших форм залучення робітників до села.

Недостатньо також реалізовано міждисциплінарний підхід до теми. Потенційно вона може бути інтегрована не лише в курс історії України, а й у громадянську освіту або правознавство – через аналіз порушення прав людини, пропаганди, маніпуляцій та соціальних наслідків тоталітарної політики. Такий

підхід дозволив би поглибити історичне розуміння учнів і сформувати в них емпатію та критичне мислення.

Отже, у сучасній шкільній практиці тема участі робітників у здійсненні колективізації та розкуркулення залишається малорозробленою як у змістовому, так і в методичному аспектах. Це знижує можливості для формування в учнів цілісного бачення подій 1930-х років і розуміння складності соціальних процесів радянської доби. Такий стан вимагає оновлення методики викладання – впровадження сучасних інтерактивних форм роботи, активного використання історичних джерел і цифрових ресурсів, а також переосмислення ролі історії у формуванні історичної пам'яті та національної ідентичності школярів.

3.2. Методика вивчення теми «Участь робітників у здійсненні суцільної колективізації та розкуркулення в УСРР (1930-1933 рр.)» засобами сучасної історичної освіти

Одним із ключових викликів сучасної української освіти є створення сприятливого середовища для формування особистості свідомого громадянина. Така особистість сприймає демократичне громадянське суспільство як простір для реалізації свого потенціалу, задоволення індивідуальних потреб та служіння спільному благу. У Державному стандарті базової середньої освіти громадянська та історична освітня галузь орієнтована на розвиток учня шляхом усвідомлення історичної спадщини, сучасних реалій та їх взаємозв'язку. Освітній процес покликаний сприяти формуванню української громадянської ідентичності, вихованню активної життєвої позиції, що ґрунтується на принципах демократії, патріотизму, поваги до прав людини, верховенства права та неприйняття корупції [21].

Процес формування громадянської компетентності учнів тісно пов'язаний із розвитком історичних компетентностей, зокрема хронологічної, просторової, інформаційно-мовленнєвої, логічної та аксіологічної, які безпосередньо або опосередковано впливають на цей процес. Для того щоб сформувати в учнів

стійкі громадянські вміння та ціннісне ставлення до історичного досвіду свого народу, важливо активно використовувати інтерактивні методики під час вивчення історії. Такий підхід передбачає вільне висловлення думок, відкритість до різних точок зору, аргументований захист власної позиції та активну багатовекторну взаємодію між учнями і вчителем, де обидві сторони виступають рівноправними учасниками навчального процесу.

У ході таких занять школярі набувають навичок аналізу соціальних інститутів та їхньої ролі у суспільстві, навчаються проєктувати особисту стратегію життя, ефективно взаємодіяти з партнерами у групах, виконувати різні ролі в колективі, проявляти ініціативність і відповідальність. Вони також вчаться визначати цілі спільної діяльності, планувати й реалізовувати як індивідуальні, так і колективні дії, обирати ефективні комунікативні стратегії відповідно до ситуації та емоційно налаштовуватися на конструктивне спілкування [18, с. 29].

Однією з ключових складових формування громадянської компетентності під час викладання історії в старшій школі є розвиток критичного мислення. Це особливо актуально в умовах сучасного інформаційного простору, коли суспільство постійно зазнає впливу цілеспрямованої та майстерно замаскованої інформаційної обробки. Саме тому важливим завданням учителя стає навчити учнів не просто сприймати інформацію, а свідомо її осмислювати, перевіряти достовірність і аналізувати. Вони мають навчитися відокремлювати другорядні відомості від основних, виявляти факти, що ґрунтуються на об'єктивних даних, і формувати власні обґрунтовані судження.

Критичне мислення, як і громадянська компетентність, розглядається як засіб переходу від репродуктивного навчання до розвитку самостійної, усвідомленої інтелектуальної діяльності учнів. Це не лише здатність запам'ятовувати інформацію, а вміння ставити запитання, шукати аргументи, аналізувати, робити висновки та приймати обґрунтовані рішення самостійно. Ефективне формування критичного мислення можливе за умови побудови уроку у трьох логічно пов'язаних етапах (Рис. 3.1):

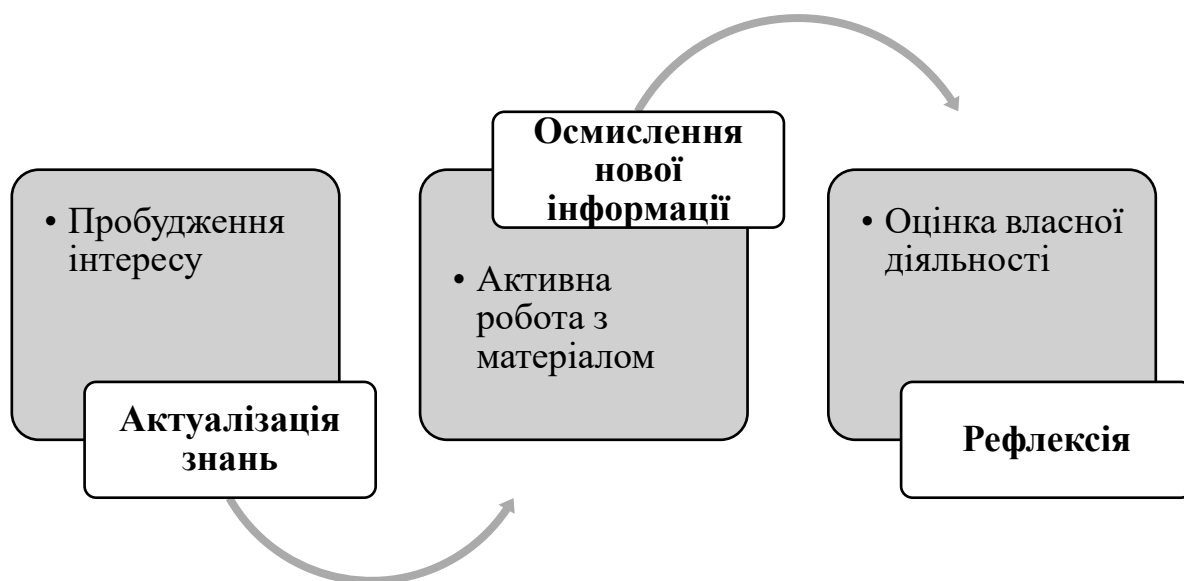

Рис. 3.1. Структура уроку для розвитку критичного мислення

Джерело: створено автором на основі [67, с. 86]

1. Актуалізація знань (виклик) – пробудження інтересу, виявлення попереднього досвіду;
2. Осмилення нової інформації – активна робота над матеріалом, аналіз, порівняння, критичне осмилення;
3. Рефлексія – підсумовування, оцінка власної діяльності, формування висновків та особистого ставлення [63, с. 86].

Слід відзначити, що формування основ критичного мислення в учнів під час вивчення історії ефективно забезпечується впровадженням низки відповідних методів навчання, згрупованих відповідно до етапів уроку.

1. На етапі виклику використовують такі методи, як:
 - «Мозковий штурм»;
 - створення асоціативного ряду;
 - техніка «Запитання – відповідь»;
 - постановка проблемних запитань;
 - формулювання припущень на основі ключових понять.

2. Під час осмислення нового матеріалу доречно застосовувати:

- метод «Прес»;
- визначення проблемної ситуації;
- читання з фіксацією ключових думок;
- таблицю ЗХД (Знаю – Хочу дізнатися – Дізнався);
- пошук аргументів і контраргументів;
- обмін інформацією після опрацювання тексту;
- організацію дискусій і дебатів.

3. На стадії рефлексії ефективними є такі прийоми:

- «Запитання – відповідь»;
- взаємне опитування учнів;
- метод «Мікрофон»;
- завершення незакінчених речень;
- підготовка мініпроектів та есе.

Таким чином, технології критичного мислення є надзвичайно результативним інструментом для формування громадянської зрілості, національної ідентичності та життєвої компетентності школярів, допомагаючи їм орієнтуватися в сучасному інформаційному просторі та приймати обґрунтовані рішення.

Розвиток особистісного ставлення до історичних фактів і подій є важливою умовою формування аксіологічних умінь, що дозволяють учням оцінювати історичні процеси та робити морально виважені висновки. Практичні заняття відіграють ключову роль у цьому процесі, адже поєднують пізнавальний, емоційний і поведінковий компоненти навчання [59, с. 130].

Такі уроки сприяють глибшому засвоєнню складних періодів історії XX–XXI ст., формуванню неупередженої історичної пам'яті та національної самосвідомості. Учні навчаються працювати з історичними джерелами, критично оцінювати інформацію, робити власні висновки та висловлювати обґрунтовану позицію. Наприклад, під час практичного заняття у 10 класі на тему «Селянські повстання 1930–1933 років як прояв опору геноциду

українського народу» учні аналізують причини та форми спротиву селян сталінському тоталітарному режиму, формують висновки про цінність свободи та неприйняття будь-яких форм насильства чи авторитаризму. Використання історичних документів, фотографій робітничих бригад і статистичних матеріалів допомагає відтворити складну соціальну картину 1930-х років.

У сучасній освітній парадигмі дедалі більшої актуальності набуває використання новітніх методів і технологій, які забезпечують не лише глибоке засвоєння навчального матеріалу, а й активне залучення учнів до процесу пізнання. Інтерактивні та інноваційні підходи сприяють розвитку критичного мислення, ініціативності, самостійності, а також формують готовність до активної участі в суспільному житті.

До найпоширеніших інтерактивних методів і прийомів навчання, які широко застосовуються на уроках історії, належать такі: «Фішбоун», «Розв'язання проблем», «Збираємо валізу», «Розігрування ситуацій за ролями», «Коло ідей», «Дерево передбачень», «Акваріум», «Кроссенс», «Активне слухання», «Діамантова діаграма», «Мікрофон», «Сенкан», «Мозковий штурм», «Займи позицію», «Кубик Блума», «Синтез ідей», «Ромашка Блума», «Акрівірш», «Асоціативний кущ», «Комікс», «Карусель», «Фанфік», «Коло Вена», «Коло думок», «Прес», «Павутинка дискусії», «Кластер», «Мінідискусія», «Ток-шоу», «Мінімум», «Хмари слів», «Піраміда Блума», «Лепбук», «Додекаедр», «Заряд знань», «Планшет досягнень», «Три валізи», «Тонкі та товсті питання», «Білизняна мотузка», «Шестигранник», «Ліфт», «Збирай лайки та отримуй оцінку», «Картки продуктивності» тощо. Ці методи сприяють активізації пізнавальної діяльності, розвитку критичного мислення та формуванню вмінь співпраці серед учнів [41, с. 153].

У сучасній методиці викладання історії широко застосовується метод «мозкового штурму», який є одним із найефективніших способів генерування нових ідей для досягнення навчальної мети з певної теми. Під час «мозкового штурму» учасники висловлюють багато варіантів розв'язання завдання,

пропонують різноманітні підходи, а наприкінці відбувається їх аналіз і відбір найкращих ідей.

Інший популярний інтерактивний прийом – кейс-метод, що базується на використанні кейсів, які містять багатоваріантну інформацію для розв'язання навчальної проблеми. Кейс одночасно є завданням і джерелом даних, що дозволяє учням приймати оптимальні рішення у навчальному процесі.

Методика проведення інтерактивної гри спрямована на соціальну взаємодію учнів, які під час гри здобувають нові знання в процесі активної діяльності. Ігри класифікують за різними ознаками, такими як цілі, кількість учасників та спосіб відображення реальності, що дає змогу варіювати форми і зміст навчального процесу.

Особливої популярності набули імітаційні, символічні та дослідницькі ігри. Імітаційні ігри відзначаються широким використанням різноманітних моделей, що відтворюють реальні процеси або події. Символічні ігри базуються на чітко встановлених правилах і символах, які регламентують взаємодію учасників. Дослідницькі ж ігри спираються на застосування інноваційних підходів і нових знань, що змінюють способи діяльності гравців. На практиці часто поєднують усі ці форми для досягнення максимальної ефективності навчання.

Ще одним різновидом інтерактивних методів є кластер – інструмент для виокремлення ключових понять теми, що слугують основою для глибшого розуміння матеріалу. Процес створення кластера починається з вибору центрального слова або фрази, навколо якого будується структура, що графічно відображає інформаційне поле теми. Таку роботу зазвичай проводять у класі з використанням екрану або дошки, що сприяє активній взаємодії та кращому засвоєнню знань [59, с. 78].

Інноваційні технології, які можна впроваджувати на уроках історії, охоплюють широкий спектр методів та інструментів. Серед них:

1. Інтерактивні дошки – дають змогу вчителю демонструвати історичні карти, діаграми, таблиці та мультимедійні презентації в режимі реального часу, роблячи матеріал більш наочним і зрозумілим для учнів.
2. Мультимедійні презентації – застосування програм на кшталт PowerPoint дозволяє структуровано подати історичний матеріал, доповнити його зображеннями, відео та анімаціями, що сприяє кращому засвоєнню інформації, оскільки візуалізація допомагає активувати різні канали сприйняття.
3. Віртуальні екскурсії – технології віртуальної реальності дозволяють учням «побувати» у визначних історичних місцях, наприклад у Стародавньому Римі, Єгипті чи середньовічних замках, що сприяє глибшому розумінню теми. Такі екскурсії підвищують мотивацію учнів, розвивають просторове мислення і допомагають краще усвідомити історичний контекст.
4. Інтерактивні карти – цифрові карти дозволяють у реальному часі показувати зміну кордонів держав, перебіг військових кампаній та інші динамічні події, що розгортаються на карті.
5. Мобільні додатки та онлайн-курси – використання спеціалізованих мобільних додатків і платформ для вивчення історії (наприклад, Coursera, Khan Academy) відкриває учням доступ до сучасних освітніх ресурсів і розширює можливості для самостійного навчання.

Тема колективізації та розкуркулення є особливо складною для сприйняття, оскільки поєднує соціально-економічні, політичні та морально-етичні аспекти. Традиційне викладання часто не розкриває достатньо глибоко роль робітничого класу в цих процесах [59, с. 80]. Тому ефективна методика має спиратися на поєднання роботи з джерелами, візуальних матеріалів та інтерактивних форм навчання. Доцільним є застосування таких методів:

- робота з першоджерелами (уривки з партійних постанов, свідчення очевидців, архівні статистичні дані);
- аналіз візуальних джерел (карти, фото МТС, плакати, документи доби);

- інтерактивні прийоми (рольові ігри, дебати, кейс-метод, створення історичних коміксів).

Рекомендації МОН також підкреслюють доцільність використання цифрових освітніх ресурсів: онлайн-бібліотек, віртуальних виставок, інтерактивних платформ та аудіовізуальних матеріалів, які допомагають учням осмислювати події комплексно [54, с. 17].

Одним із ефективних шляхів реалізації методики є проведення уроків, побудованих на принципах інтерактивності та проблемності. Прикладом може стати конспект уроку для 10 класу:

Тема уроку: Участь робітників у здійсненні суцільної колективізації та розкуркулення в УСРР (1930–1933 рр.)

Мета уроку:

- **Навчальна:** з'ясувати роль робітничого класу у процесах колективізації та розкуркулення; проаналізувати причини і наслідки їхньої участі; сформувати уявлення про функції робітничих бригад і машинно-тракторних станцій.
- **Розвивальна:** розвивати вміння аналізувати історичні джерела, робити порівняння та висновки, аргументувати власну позицію.
- **Виховна:** формувати критичне ставлення до репресивних методів, повагу до історичної правди, усвідомлення соціальних наслідків політики колективізації.

Тип уроку: формування нових знань.

Методи: робота з історичними документами, групова дискусія, метод критичного мислення, «Мозковий штурм», «Метод Прес», «Мікрофон», рольова гра, аналіз візуальних матеріалів, робота в групах.

Обладнання: підручник, мультимедійна презентація, історичні документи (уривки з постанов, свідчення), інтерактивна платформа «На Урок».

Хід уроку (45 хв.):

I. Організаційний момент (1 хв.)

Привітання, перевірка присутності, налаштування на роботу.

II. Актуалізація знань (3 хв.)

Методи: «Мозковий штурм», «Асоціативний куц».

Запитання: Що вам відомо про колективізацію? Хто її здійснював? Як ви вважаєте, чому робітників залучали до здійснення суцільної колективізації та розкуркулення?

Учні створюють «асоціативну павутинку» навколо слова «колективізація»

III. Мотивація (3 хв.)

Вчитель: «Сьогодні ми розглянемо малодосліджений аспект – участь робітників у здійсненні колективізації. Чому саме робітники мали контролювати село? Як це вплинуло на селян?»

IV. Вивчення нового матеріалу (25 хв.)

1. Міні-лекція з презентацією (5 хв.)
 - Поняття «суцільна колективізація», «розкуркулення».
 - Що таке робітничі бригади?
 - Як створювалися МТС і яку роль вони відігравали?
 - Приклади конкретних наказів і статистики (1930–1933 рр.).
2. Робота з історичними документами (10 хв.)
 - Учні працюють у групах із джерелами: уривки з постанов партійних органів; спогади селян і робітників; повідомлення в газетах 1930-х рр.
 - Завдання: визначити мету участі робітників у колективізації; з'ясувати, чи їхня діяльність мала добровільний чи примусовий характер; зробити короткий висновок у вигляді таблиці або кластеру.
3. Рольова гра (10 хв.)
 - Розігрується ситуація:

група 1 – робітнича бригада (представники влади);

група 2 – селяни-одноосібники (мешканці села).

Сюжет: робітники переконують селян вступити до колгоспу.

Мета: зрозуміти психологічний аспект, вплив насильницьких методів і пропаганди.

Після гри – обговорення:

- Які аргументи застосовували обидві сторони?
- Чи можна було уникнути конфлікту?

V. Осмислення матеріалу (5 хв.)

«Таблиця “За і Проти”».

Позиція	Аргументи «За»	Аргументи «Проти»
Участь робітників у колективізації		

Запитання для рефлексії:

- Чи можна вважати робітників винними у злочинах колективізації?
- Які сучасні паралелі можна провести?

VI. Підсумки (5 хв.)

Вчитель узагальнює: роль робітників була суперечливою – вони одночасно забезпечували технічний прогрес і були виконавцями партійного тиску.

Оцінювання участі учнів у груповій та індивідуальній роботі.

VII. Домашнє завдання (1 хв.)

Опрацювати параграф, написати коротке есе: «Які наслідки для селян і робітників мала політика колективізації?»

Отже, методика викладання теми повинна базуватися на поєднанні традиційних і сучасних освітніх інструментів. Використання інтерактивних методів, цифрових ресурсів та роботи з документами сприяє розвитку аналітичного мислення учнів і формує комплексне бачення історичних процесів. Особливу увагу слід приділяти дискусійним питанням, що дозволяють уникати

однобічної інтерпретації подій та виховувати критичне ставлення до джерел інформації.

Висновки до 3 розділу

Аналіз сучасної шкільної практики показав, що тема участі робітників у здійсненні суцільної колективізації та розкуркулення в УСРР (1930–1933 рр.) не отримала належного відображення у більшості шкільних підручників. Основний акцент робиться на процесі створення колгоспів, опорі селянства та репресивній політиці радянської влади. Водночас роль робітничого класу часто подається узагальнено, без урахування регіональних особливостей і суперечливого характеру їхньої участі. Методичні матеріали й практичні розробки, розміщені на освітніх платформах, підтверджують наявність позитивних тенденцій – зокрема впровадження інтерактивних методів, аналізу джерел, дискусій і групової роботи. Проте навіть у цих ініціативах простежується тенденція зводити тему до ширшого контексту колективізації та Голодомору, що знову ж таки зменшує увагу до ролі робітників у здійсненні політики радянської влади.

Розроблений конспект уроку показав, що поєднання класичних і сучасних підходів (робота з історичними документами, рольові ігри, цифрові інструменти) дозволяє учням глибше зрозуміти складність колективізації, зокрема участь у ній робітників. Важливою методичною рекомендацією є уникнення однобічних оцінок, акцент на дискусійних питаннях і формування у школярів власних висновків на основі аналізу різних джерел. Таким чином, упровадження результатів дослідження у педагогічну практику сприятиме формуванню цілісного бачення подій 1930–1933 рр. і дозволить учням усвідомити взаємозв'язок між соціально-економічними процесами, політикою держави та долями конкретних людей.

ВИСНОВКИ

1. Охарактеризовано стан наукової розробки проблеми. Праці радянських істориків наголошували на економічній ефективності колективізації та ігнорували її насильницький характер. Після здобуття незалежності дослідження почали зосереджуватися на соціально-психологічних, регіональних і політичних аспектах участі робітників у здійсненні суцільної колективізації та розкуркулення. Значну увагу приділяли ролі робітників у діяльності хлібозаготівельних бригад під час хлібозаготівельних кампаній 1932–1933 рр., які супроводжувалися тотальним вилученням продовольства у селян. Водночас питання комплексного вивчення ролі робітників у здійсненні суцільної колективізації та інтеграції цих знань у навчальний процес залишаються недостатньо розробленими, що створює перспективи для подальших досліджень.

2. Проаналізовано структуру джерельної бази дослідження. Структура джерельної бази охоплює три ключові групи джерел – директивні, діловодні документи та матеріали періодичної преси. Кожен тип джерел виконує свою аналітичну функцію, забезпечуючи багатовимірне бачення процесу колективізації та ролі робітників у ньому. Сукупне використання цих груп документів формує збалансовану та методологічно обґрунтовану структуру дослідження.

3. Розкрито методологічні засади та методи дослідження. Поєднання історико-системного, історико-порівняльного, проблемно-хронологічного та кількісного аналізу дозволило оцінити як загальні соціально-політичні тенденції, так і конкретні механізми мобілізації робітників на місцях. Критичний аналіз документів і наративний підхід забезпечили розкриття ідеологічних установок, поведінки робітників та взаємодії їх з селянством, а принцип історизму гарантував врахування конкретного історичного контексту. У сукупності ці методи дозволили створити об'єктивну, системну і деталізовану картину процесів колективізації та розкуркулення, відтворивши їх соціальні, політичні та психологічні аспекти.

4. З'ясовано ставлення робітників УСРР до процесів суцільної колективізації та розкуркулення. Робітники виступали одночасно як активні учасники реалізації політики колективізації – «ударна сила» держави, і як свідки негативних наслідків цієї політики для селян та власних умов життя. З одного боку, частина робітників підтримувала заходи партії, сприймаючи колективізацію як можливість соціального просування, отримання нагород та премій, а також як прояв ідеологічної відданості соціалістичним принципам. З іншого боку, численні свідчення демонструють невдоволення багатьох робітників жорстокістю методів «соціалістичної перебудови аграрного сектора», поганими умовами праці та проживання, невиправданою соціальною нерівністю, несправедливим розподілом премій і заробітної плати. Робітники часто опинялися між партійними директивами та критичною оцінкою власних дій, що формувало неоднорідне, часто суперечливе ставлення до процесів колективізації та розкуркулення.

5. Досліджено залучення робітників до здійснення колективізації й кампанії розкуркулення. Робітники, зокрема «двадцятип'ятитисячники», виконували роль організаторів, контролерів і пропагандистів соціалістичних перетворень, забезпечуючи впровадження колективного господарювання. Їхня участь засвідчила прагнення влади підпорядкувати село державному контролю й остаточно утвердити соціалістичний лад у сільському господарстві.

6. Обґрунтовано роль робітників у формуванні сільських партосередків, сільрад, колгоспних та механізаторських кадрів. Діяльність робітників охоплювала організаційно-адміністративну роботу, підготовку місцевих активістів, навчання колгоспних спеціалістів, технічне забезпечення та механізацію господарств через МТС, а також проведення агітаційних та культурно-просвітницьких заходів.

7. Визначено стан вивчення проблеми у шкільній практиці. Аналіз сучасної шкільної практики показує, що попри поступову модернізацію історичної освіти в Україні, тема «Участь робітників у здійсненні суцільної колективізації та розкуркулення в УСРР (1930–1933 рр.)» залишається недостатньо розробленою

як у змістовому, так і в методичному аспектах. У більшості чинних підручників вона представлена лише як фрагмент загальної теми про соціально-економічну політику радянської влади, без належного акценту на ролі робітничого класу як окремого історичного суб'єкта. Такий підхід призводить до спрощеного сприйняття подій, коли увага учнів зосереджується переважно на фактах і наслідках колективізації, але не на механізмах її реалізації та соціальній динаміці взаємин між робітниками й селянами.

8. Розроблено методику вивчення теми «Участь робітників у здійсненні суцільної колективізації та розкуркулення в УСРР (1930–1933 рр.)» у шкільному курсі історії. У межах дослідження було розроблено конспект уроку для 10 класу на тему «Участь робітників у здійсненні суцільної колективізації та розкуркулення в УСРР (1930–1933 рр.)», що поєднує традиційні та сучасні методи навчання. Було надано методичні рекомендації щодо використання інтерактивних прийомів, роботи з історичними джерелами, аналізу візуальних матеріалів і цифрових освітніх ресурсів. Конспект передбачає застосування технологій критичного мислення, рольових ігор, кейс-методу та дискусій для розвитку аналітичних і громадянських компетентностей учнів. Такий підхід дозволяє формувати комплексне розуміння історичних процесів, критичне ставлення до джерел і подій, а також виховувати свідомого громадянина з усвідомленням соціальної відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. П-7. Дніпропетровський окружний комітет КП(б)У. 1923–1930 рр., Оп. 1. Спр. 1627. Информационные сводки Амур-Нижнеднепровского райкома КП(б)У о политическом настроении рабочих заводов в связи с ликвидацией кулачества как класса, 1930 р., 111 арк.
2. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1937. Збірник документів і матеріалів. У 3-х т. Т. 2: Здійснення суцільної колективізації на Україні 1927–1932 рр. / Упоряд: І. Х. Ганжа, О. О. Кривошеєва, Г. М. Михайличенко, Н. І. Ткач, Є. П. Шаталіна, І. Л. Шерман. Інститут історії Академії наук УРСР; Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. Київ: Видавництво «Наукова думка», 1965. 853 с.
3. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928 –1940 / авт. вступ. ст. В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 528 с.
4. Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. 464 с.
5. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 – 1933 роки): зб. документів / упоряд.: Є. І. Бородін, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та ін.. Дніпропетровськ: Герда, 2008. 498 с.
6. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932 – 1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 604 с.

Література:

7. Анісімов Н. Радянське селянство. Київ: Українське видавництво політичної літератури, 1946. 95 с.
8. Байкеніч Д. Діяльність МТС в Україні як чинник впливу на життя українського селянина напередодні голодомору. *Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду*: матер. Міжнародної наук.-практ. конф., м. Київ, 20 листопада 2019 р. Київ, 2020. С. 276-284.
9. Бем Н. В. Відображення суспільних настроїв у взаєминах українського селянства і інтелігенції (1928–1930 рр.). *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки*. Київ, 2007. Вип. 16.
10. Бем Н. В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): автореф. дис.... канд. істор. Наук. Київ, 2004. 24 с.
11. Білан С. О. Кадрове забезпечення сільськогосподарського виробництва у 30-х рр. XX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2012. Вип. 23. С. 97–106.
12. Васильєв В. Ю. Настрої та поведінка населення Поділля доби «великого переламу» та початку суцільної колективізації сільського господарства. *Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції згори. 1928–1940/* [авт. вступ. ст. В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко]. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 9–23.
13. Васильєв В. Ю. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. № 31. С. 140–150.
14. Власов В., Кульчицький С. Історія України. Рівень стандарту: підручник для 10 класу ЗЗСО. Київ: Літера ЛТД, 2018. 256 с.

15. Вовк О. Використання комуністичною владою міських робітників для радянізації українського села (1920-ті роки). *Емінак*. 2018. № 4(1). С. 55–62.
16. Гісем О., Мартинюк О. Історія України. Рівень стандарту: підручник для 10 класу ЗЗСО. Харків: Ранок, 2018. 240 с.
17. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / упоряд. Р. Я. Пиріг. К.: Політвидав України, 1990. 605 с.
18. Гончарова О. С. Формування громадянської та соціальної компетентності учнів на уроках історії. *Історія та правознавство*. 2020. № 7/9. С. 29–33.
19. Гриневич Л. Червона армія і українське суспільство під час кампанії ліквідації куркульства як класу (зима–весна 1930 р.): історичний аналіз соціальної психології і поведінки. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 7: Спеціальний. Київ, 2003. С. 290–292.
20. Дерев'янкін Т. І., Кульчицький С. В. Економічний розвиток Радянської України: 1917–1970. Київ: Наук. думка, 1970. 116 с.
21. Державний стандарт базової середньої освіти. *School19*. URL: <http://school19.zp.ua/wp-content/uploads/2020/10/derzhstandart-converted.pdf> (дата звернення 07. 09. 2025)
22. Дециньський Л. Є. Голодомор в Україні – Геноцид проти українського народу. Львів: Львівська політехніка, 2003.
23. Довгопол В. М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації (1926– 1929 рр.). Харків: Вид-во ХДУ, 1971. 144 с.
24. Дровозюк С. Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Вип.34. Київ, 2007. № 34. С. 67–79.
25. Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20–30-х рр. в українській історіографії. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. № 9. С. 360–372.

26. Епплбом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ: HREC PRESS, 2018. 440 с.
27. Єрмак О.П. Ліквідація куркульства як класу. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 1991. Вип.1. С. 46–58.
28. Історія Української РСР. У 8 т. 10 кн. Т. 6. Київ: Наукова думка, 1971.
29. Калінкіна С., Корновенко С., Маркова С., Романець Н. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.): монографія. Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2017. 300 с.
30. Капустян Г. Т. Влада в суспільно-політичних настроях українського селянства 1920-х років. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2001. Вип.14. С. 237–251.
31. Касьянов Г. Становлення політичного тоталітаризму в Україні у 1920-і – 30-і рр.: соціально-психологічний фон. *Другий міжнародний конгрес українців: Доповіді і повідомлення: Історія*. Ч.П. Львів, 1994. С. 48–51.
32. Колгоспна виробнича енциклопедія. За ред. В. В. Мацкевича. Київ: Держсільгоспвидав УРСР, 1950. У 2-х т. Т. 1. 459 с.
33. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. Луцьк: Терен, 2007. 454 с.
34. Костюк Г. О. Сталінізм в Україні: генеза і наслідки. Дослідження і спостереження сучасника. К.: Смолоскип, 1995. 508 с.
35. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. Київ: Основи, 1997. 423 с.
36. Кравченко П.М. Динаміка соціально-політичних настроїв робітничого класу України у 1920-х – 1930-х рр.. (на прикладі новобудов). *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Вип. 31. С. 45–53.
37. Кульчицький С. В. Між двома війнами (1921–1941 рр.). *Український історичний журнал*. 1991. № 8. С. 3–20.

38. Кульчицький С. Проблема колективізації сільського господарства в сталінській “революції зверху”. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2004. № 12. С. 21–69.
39. Кульчицький С. В. Сталінська диктатура в період другого комуністичного штурму (1929–1938 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ: Ін-т історії України, 2012. Вип. 21. С. 118–134.
40. Кульчицький С. В. 1933: Трагедія голоду. Київ: Знання, 1989. 48 с.
41. Куцик А. Використання інноваційних та інтерактивних технологій навчання на уроках історії, громадянської освіти, як інструменти формування ключових компетентностей здобувачів освіти. *Орієнтири національної освіти в умовах сьогодення* : зб. матер. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, м. Луцьк, 16 травня 2025 р. / упоряд.: Н. О. Рубльова. Луцьк : Волинський ІППО, 2025. С. 150–153.
42. Лисенко О. Сільські активісти: формування соціальної групи, типи поведінки та методи роботи. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори»*. 1928–1938/ авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. С. 40–64.
43. Мандрик Я. І. Підготовка механізаторів для сільського господарства УСРР в роки колективізації. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки*. 2007. Вип. 17. С. 220–228.
44. Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 рр. на Поділлі : дис. ... канд. іст. наук. Чернівці, 2001. 196 с.
45. Маркова С. В. Населені пункти Кам’янецьчини в період Голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного ун-ту. Історичні науки*. Кам’янець-Подільський, 1998. Т. 2(4). С. 191–194.
46. Маркова С. В. Населені пункти прикордонної смуги Поділля в період Голодомору 1932–1933 рр. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Сер.: Історія*. Тернопіль, 2000. Вип. 10. С. 122–126.

47. Маркова С. В. Суспільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917–1933 рр.): Монографія. Кам'янець-Подільський: Зволейко Д.Г., 2015. 543 с.
48. Марочко В. І. Двадцятип'ятитисячники. Енциклопедія історії України. редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: «Наукова думка», 2004. Т. 2. 688 с.
49. Марочко В. Створення колгоспного ладу. *Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного (1921–1928 рр.)*. К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. № 2. С. 239–243.
50. Марочко В., Мовчан О. Голодомор 1932-1933 років в Україні: Хроніка / НАН України. Інститут історії України. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 294 с.
51. Матвеев А. Ю. Методи, особливості та наслідки здійснення другої хвилі розкуркулення на Поділлі та південно-східній Волині (літо 1930 – 1932 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Т.2 1. Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. С. 457–466.
52. Матвеев А. Ю. Опір селян Поділля і Південно-Східної Волині колективізації: документи свідчать. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка» Держава та армія*. Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2003. Вип. № 493. С. 85–91.
53. Матвеев А. Ю., Рибак І. В. Депортація розкуркулених селян другої категорії з України у 1930–1936 рр.: чисельність, характер, географія поселення. *Гуманітарний журнал*. 2013. № 4. С. 57–65.
54. Міністерство освіти і науки України. Методичні рекомендації щодо викладання навчальних предметів у 2023/2024 навчальному році. Київ: МОН, 2023. 156 с.
55. Мовчан О. Ставлення пролетаріату до політики розкуркулення та колективізації в УСРР. *Наукові записки Тернопільського національного*

- педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 1. С. 73–79.*
56. Платформа «Всеосвіта». Освітні матеріали для вчителів історії. URL: <https://vseosvita.ua> (дата звернення 07. 09. 2025)
57. Платформа «На Урок». Освітні ресурси для вчителів історії. URL: <https://naurok.com.ua> (дата звернення 07. 09. 2025)
58. Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ: УОВЦ «Оріон», 2018. 256 с.
59. Пометун О. І., Гупан Н. М. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: метод. посіб. Київ: «КОНВІ ПРИНТ», 2018. 208 с.
60. Про затвердження концептуальних засад реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти № 1072 від 30 липня 2024 р. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-kontseptualnykh-zasad-reformuvannia-istorychnoi-osvity-v-systemi-zahalnoi-serednoi-osvity> (дата звернення 07. 09. 2025)
61. Рибак І. В., Матвєєв А. Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. 140 с.
62. Романець Н. Розкуркулені селянські родини: практики виживання. *Український селянин*. 2024. Вип. 32. С. 46–55.
63. Рубан В. Деякі типи зовнішньополітичних настроїв селянства Поділля в умовах розкуркулення та суцільної колективізації наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. *Емінак*. 2017. № 4(1). С. 58–63.
64. Рубан В. В. Настрої та поведінка селянства Поділля наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. : дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2010. 260 с.
65. Сидоров К. С. Утворення та діяльність машинно-тракторних станцій на Житомирщині в 30-х роках ХХ століття. *Наукові праці історичного*

- факультету Запорізького національного університету. 2013. Вип. XXXVII. С. 123–127.*
66. Стасюк О. Умови формування та діяльності 25-тисячників як "ударної" мобілізаційної групи під час вчинення геноциду українців 1932–1933 рр. *Українознавство. 2020. № 4. С. 89–101.*
 67. Терно С. О. Розвиток критичного мислення старшокласників у процесі навчання історії. Запоріжжя: Запорізький нац. унів., 2011. 275 с.
 68. Трубенюк О. Українське робітництво за умов наступу тоталітаризму (друга половина 20-х – початок 30-х рр.). *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2000. № 2/4 (13/15). С. 55–81.*
 69. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія. Відп. ред. С. В. Кульчицький. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.
 70. Хлібовська Г. Історія України. Рівень стандарту: підручник для 10 класу ЗЗСО. Тернопіль: Астон, 2023. 292 с.
 71. Шарлай Г. М. Діяльність комуністичної партії по посиленню провідної ролі робітничого класу в колективізації сільського господарства Української РСР (1927–1932 рр.). : дис. ...докт. іст. наук. Дніпропетровськ, 1974. 479 с.
 72. Шитюк М. М. Тоталітарний режим і працівники промисловості та залізничного транспорту півдня України в 30-х роках XX ст. за ред. Шитюк М. М., Крайнік Р. М. Миколаїв, 2010.
 73. Шишко О. Г. Реакція робітників та робітниць Одеси й Миколаєва на проведення суцільної колективізації та на її наслідки. *Південний архів (історичні науки). 2025. №49. С. 50–57.*
 74. Шульга І. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства (1920 – 1932 роки). Вінниця, 1997. 152 с.
 75. Шульга І. Людомор на Поділлі. Київ: Республіканська асоціація українознавців, 1993. 235 с.

76. Якубова Л. Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930–1935 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*: міжвід. зб. наук. пр. 2004. Вип. 11. С. 370–412.